

Totalitarismus a jiné nedemokratické režimy

Totalitarismus nesporně patří k těm tématům, jimž se dostalo velmi výrazného zájmu ze strany veřejnosti. Stal se synonymem toho nejhoršího, co člověk v moderní době stvořil, synonymem toho nejhoršího v člověku. Ne překvapí proto, že ačkoli je problémem politologickým, poutala problematika totalitního režimu a totalitní společnosti pozornost značné části intelektuálů a nacházíme ji snad nejlépe zpracovanou v literárních dílech. Tím nesporně nejznámějším je dnes již klasický Orwelův román *1984*, jehož první vydání vyšlo roku 1949, tedy několik let před vydáním dvou základních prací o totalitarismu z oblasti politické filozofie (práce H. Arendtové o totalitarismu a Talmonovo dílo o původu totalitních diktatur). Chronologicky posledními byla díla politologická, která se pokoušela o systematizaci problému.

Jako politologický koncept je totalitarismus historicky spojen s hodnocením nacismu a fašismu (v padesátých letech), později se začal používat mnohem častěji pro označení komunistického režimu. V šedesátých letech se kritika konceptu změnila na jeho celkovou negaci. Spory se vedly především o to, zda se jedná o pojem překračující hranice doby, tedy o systém, s nímž se můžeme setkat prakticky ve všech historických obdobích, nebo zda je výlučně projevem a výrazem modernizace.

14.1 Totalitarismus jako výraz společenské zakotvenosti člověka

Společným rysem všech přístupů, jež kladou důraz spíše na normativní hledisko, je názor, že se totalitní režimy mohou objevit v každé historické epoše,

neboť se jedná o přímý důsledek a výraz specifického rysu, který je „imanentní lidské povaze nebo počínání společenského člověka ve všech historicky známých společenstvích“. (Dvořáková, Kunc, 1994, s. 38) Mezi zastánci tohoto hlediska nalezneme např. Vladimíra Čermáka (1992, s. 107–221; 2000, s. 61–64), podle jehož názoru se „totalitní fenomény“ začaly zřetelně objevovat již v okamžiku, kdy se začaly rozvíjet, prohlubovat a rozšiřovat společenské formy, jak to dokládá historický vývoj již ve starověkém Egyptě a později ve Spartě či v Aténách. „Když čtete Platonovu *Ústavu*, tak je zřejmé, že by Platon nikdy nebyl schopen takovou geniální analýzu *tyrannis* napsat, kdyby ji nezažil na vlastní kůži.“ Je proto vhodné rozlišovat historicky starší podoby totalitarismu od totalitarismu moderního, který má „k dispozici mnohem více ‚technických‘ prostředků“. (Čermák, 2000, s. 61) K tomuto názoru se přiklání i J. L. Talmon se svým rozbořem Francouzské revoluce a definicí tzv. levého totalitarismu, tedy totalitní demokracie (*O původu totalitní demokracie*, *The Origins of Totalitarian Democracy*, z roku 1952), či E. H. Carr ve svých úvahách o totalitním myšlení jako podstatě totalitarismu (o otázkách souvisejících s ideologií, mystikou, náboženstvím a světovým názorem). Podobná východiska nacházíme i v úvahách N. Bobbia či K. Poppera (*Otevřená společnost a její nepřátelé*, *The Open Society and its Enemies*, 1952). Naopak G. Sartori, jeden ze současných předních politologů, zdůrazňuje, že spojovat totalitarismus výlučně s rovinou myšlení je zúžením celého problému. Myšlení tvoří pouze jednu složku definice režimu. „Je-li dána myšlenka, není ještě dán systém.“ (Sartori, 1993, s. 196)

Přes rozdílnost autorů a jejich přístupů k tématu lze u nich nalézt určité společné východisko. Tím je názor, že totalitarismus byl, je a bude, neboť je nedílnou z „horších stránek lidské civilizace“, „je věčným pokušením onoho primitivního člověka, pokušením, které dřímá v každém z nás a procitá a rozpoutává se v okamžicích sociálního otřesu“. (N. Bobbio) Část autorů (například H. Arendtová) se naopak přiklání k názoru, že totalitarismus je výrazem proměny a vývoje moderní tzv. masové společnosti, tj. společnosti 20. století, která postrádá vnitřní třídní strukturu a přeměňuje jedince na izolované bytosti, jimž chybí vědomí (třídní) sounáležitosti.

14.2 Totalitarismus jako politický koncept

14.2.1 Výraz „totalitní“ a „totalitarismus“

Výraz „totalitní“ má svůj původ v italštině a existují pokusy přesně datovat jeho první použití. Zatímco většina autorů se shoduje na tom, že tím prvním, kdo se postaral o šíření tohoto pojmu, byl Mussolini, o datu a kontextu již

obecná shoda neexistuje. Podle L. Schapira použil výrazu *totalitaria* Mussolini prvně dne 22. června 1925 ve svém projevu, v němž útočil proti zbytku opozice ve sněmovně; hovořil tehdy o „la nostra feroce volonta totalitaria“, o „naši nezkrtné naprosté vůli“ (Schapiro, 1972, s. 13). Jako důležitý mezník je rovněž uváděn projev přednesený o tři dny později, tedy dne 25. června 1925, v němž Mussolini použil výrazu *totalitaria* (valná hromada), jež si „vypůjčil z terminologie akciových společností“. (Dvořáková, Kunc, 1994, s. 38)

Přesto nelze Mussoliniho „obvinít“ z toho, že výraz vynalezl či že je jeho skutečným tvůrcem. Již 8. dubna 1925 označil Giovanni Gentile, oficiální filozof fašismu, právě fašismus za „celkový (totální) koncept života“; v téže době používali odpůrci fašismu stejného výrazu pro označení diktátorských a nečestných politických praktik. Přesto platí, že bez ohledu na přesnou dataci prvního politického využití tohoto pojmu to byl právě Mussolini, do jehož slovníku výraz přešel a komu sloužil jako termín označující politický systém, resp. stát. Byl to stát, který chtěl sám stvořit a o němž prohlašoval, že se jedná o „lo stato totalitario“, tedy o „stát vzezahrnující“. V Mussoliniho i Gentilových pracích se tohoto termínu běžně používá jak pro označení fašismu, tak vlády, kterou fašistická politická strana uskutečňuje. (Schapiro, 1972, s. 13)

V Německu se podobný termín – *total*, resp. *totalitär* – objevil ve spojení „totální mobilizace“, a to roku 1930. O rok později použil v diskusi o národním socialismu výraz „totalitní stát“ C. Schmitt, jeden z předních ideologů národního socialismu (sám Hitler termín totalitní běžně nepoužíval, pokud ano, pak s ním spojoval výraz „takzvaný“).

14.2.2 Rozšíření a aplikace pojmu

První oficiální použití tohoto výrazu v angličtině je podle *Oxfordského slovníku anglického jazyka* (Oxford English Dictionary. Supplement Volume) spojeno s rokem 1928, kdy se objevil v článku publikovaném v časopise *Quarterly Review*. Do angličtiny přešel z italských překladů, a to jako obecné označení fašistické doktríny. O rok později již byl použit zcela oficiálně v *Timesech* jako souhrnný pojem označující jak německé národní socialisty, tak komunistické Rusko; termín sloužil jako protiklad výrazu „parlamentní vlády“.

V průběhu třicátých let se termín začal stále častěji používat pro označení italského fašismu, německého národního socialismu a ruského komunismu. Přesto lze na přelomu třicátých a čtyřicátých let objevit v názorech politologů i odlišná hodnocení těchto politických režimů. Například Websterův *Mezinárodní slovník* (International Dictionary) ve vydání 1939 používá termín totalitní výlučně pro označení režimu fašistického.

Do běžného slovníku politologů, žurnalistů i veřejnosti se však výraz totalitní dostal až po ukončení druhé světové války. Byl dokonce používán tak často, že postupně začal ztrácet svůj identifikační obsah: vedle politických režimů sovětského, národněsocialistického a fašistického sloužil pro obecné označení všech režimů, v nichž rozhodující postavení získala komunistická strana (Kuba, Čína po roce 1949, všechny lidově demokratické systémy střední Evropy). Totalitní prvky však někteří autoři nacházeli i v předindustriálních společnostech: například B. Moore označil za totalitní nejen režim carského Ruska, ale i Japonsko v době reformu Meidži či Kalvínovu teokratickou Ženevu a četné režimy v rozvojových zemích; F. Neumann použil tohoto označení pro období Diokleciánovy vlády v Římě, neunikla mu ani vláda ve starověké Spartě (F. Neumann, K. Popper), ba dokonce za „totalitního“ označil K. Popper i Platona.

14.3 Charakteristika totalitarismu (C. J. Friedrich a Z. Brzezinski)

V odborné politologické literatuře je rozhodující podíl na definici a vymezení totalitarismu jako režimu přisuzován až práci C. J. Friedricha z první poloviny padesátých let.

Friedrich se ve studii *Jedinečný charakter totalitářské společnosti* (The Unique Character in Totalitarian Society) (1954), která myšlenkově navazovala na sympozium o totalitarismu konané roku 1953, soustředil na vymezení totalitarismu jakožto zcela jedinečné formy politické vlády a pokusil se určit i základní rysy tohoto režimu. Podle jeho názoru je možné termínem totalitní označit jak fašistický, tak komunistický režim. Společnými charakteristikami obou jsou:

- *oficiální ideologie*, kterou musí všichni členové společnosti přijímat a akceptovat;
- *jediná masová politická strana* ve většině případů v čele s jediným vůdcem; tato strana je hierarchicky organizována a je buď nadřizena státní byrokracii, nebo je s ní výrazně propojena;
- prakticky absolutní *monopol na kontrolu všech prostředků ozbrojené moci (armády)*; tato monopolní kontrola je prováděna buď politickou stranou, nebo s ní spojenou a jí řízenou byrokracií;
- prakticky úplná *kontrola prostředků masové komunikace*, která je prováděna prostřednictvím stejných mechanismů jako kontrola ozbrojených složek;
- *systém fyzické a psychologické kontroly společnosti prostřednictvím policie využívající teroristických postupů.*

O dva roky později (1956) vydal Friedrich ve spolupráci se Z. Brzezinským, pozdějším poradcem amerického prezidenta J. Cartera, obsáhlou práci *Totalitní diktatura a autokracie* (Totalitarian Dictatorship and Autocracy). K pěti základním charakteristikám totalitního režimu v ní připojili šestou, a to *centrální řízení a kontrolu ekonomiky*.

V následujících letech se k jimi vymezeným znakům připojovaly další, a to v návaznosti na proměnu režimů sovětského bloku po roce 1953. Přesto těchto šest hlavních znaků totalitarismu si uchovalo i nadále svou klasifikační hodnotu. Modifikace nedosáhly nikdy takové úrovně, aby bylo možné s nimi spojovat zásadnější proměnu konceptu jako celku. Například v roce 1969 sám Friedrich po více než patnácti letech svou charakteristiku upravil:

1. Monopolní kontrolu masových komunikačních prostředků a ozbrojených sil zobecnil na „kontrolu všech organizací, včetně ekonomických“. Vycházel přitom z empirických poznatků o existenci „samostatných“ organizací v různých oblastech hospodářského a společenského života komunistických politických režimů, které vládnoucí komunistická elita byla ochotna akceptovat, pokud si nad nimi zajistila alespoň určitou politickou kontrolu.
2. Tato kontrola nemusí být prováděna výlučně prostřednictvím vládnoucí strany. Podstatné je, aby kontrolní pravomoci měla stejná elita, která ovládá, resp. vytváří daný režim jako celek. Jinými slovy, ten, kdo vládne, musí mít i kontrolu. Friedrich tím učinil „ústupek“ kritikům, kteří poukazovali na rozpor mezi jím vymezenými charakteristikami a realitou soudobých politických režimů sovětského bloku.

Na takto vymezené charakteristiky navázal počátkem osmdesátých let ve své definici např. i Z. Mlynář (Mlynář, 1983; Brokl, 1990, s. 250–251). Podle jeho názoru určuje totalitarismus:

1. Úplné splynutí politické a ekonomické moci, v němž politická sféra přejímá regulační funkce kapitálu a trhu. Ekonomické vztahy neumožňují žádné sociální skupině existovat mimo direktivy politické moci.
2. Závislost sociálního postavení společenských skupin a jednotlivců na politické moci (politická moc je schopná svým rozhodnutím měnit postavení celých sociálních skupin).
3. Koncentrace moci v rukou aparátu komunistické strany prováděná centralizací rozhodovacích procesů. Vedle formálních, právně regulovaných struktur orgánů moci existuje struktura center absolutní moci v rámci komunistického aparátu, která je právně neregulovaná (řídící aparát). Bez souhlasu jejích členů však nikdo nemůže zastávat žádné postavení v rámci společenského života.

4. Institucionalizovaný politický systém nezabezpečuje důležité zpětné vazby, neumožňuje prosazovat strukturu potřeb a zájmů společnosti. Celý systém je orientován na výkon rozhodnutí, která přijalo centrum politické moci.
5. Masový politicko-policejní teror jako nástroj zabezpečení reprodukce těchto hospodářských, sociálních a politických vztahů.
6. Informační izolace společnosti, a tím zabezpečení vysoké míry její manipulovatelnosti (prostřednictvím cenzury, znemožnění pohybu osob, zrušení svobody shromažďování apod., státní kontrola informací všech typů).
7. Monopolní ideologií „předepsaný“ způsob myšlení s obecně formulovanými, přijatelnými cíli (sociální spravedlnost, beztřídní společnost, osvobození člověka od bída a vykořisťování, odumření státu a násilí, vyloučení válek).
8. Přesvědčení o vylučnosti a nadřazenosti daného politického systému.

14.3.1 Masová společnost a totalitarismus

V práci *Totalitní diktatura a autokracie* zastávají oba autoři názor, že v období před rozšířením masové společnosti existovaly sice režimy jako orientální despotie či řecká tyranie, které se svým charakterem dosti blížily současné totalitní diktatuře, avšak žádný z nich nebyl nikdy schopen zahrnout do svého vlivu člověka v jeho celistvosti. Proto pro tyto režimy vyhrávají označení autokracie. Totalitní diktatura je prakticky adaptací autokracie na průmyslovou společnost 20. století, je to „historická inovace sui generis“, která je nemyšlitelná bez moderní techniky a masové společnosti. Jedná se o vzájemnou kombinaci těchto faktorů s výraznou rolí vůdce (např. Mussoliniho či Hitlera), jenž je praktickým tvůrcem totalitního režimu. Navíc se na vzniku a prosazení totalitní diktatury podílí i „politická situace, v níž se nacházejí vůdci antiústavní a antidemokratické revoluce“.

Koncept masové společnosti je jedním z důležitých rysů moderních společností. Člověk se stává atomem, jehož základní charakteristikou je izolovanost od ostatních. V totalitní diktatuře pak tento izolovaný jedinec ztrácí charakteristické rysy občana a stává se „masovým člověkem“, snadno manipulovatelným jedincem bez vlastní vůle a svobody. Ten je pak snadným objektem ideologie a vůdce, není schopen se účinně bránit mocenskému tlaku, neboť izolovanost brání vytvořit si pevnější oporu proti režimu. Přesto oba autoři přiznávají, že i v rámci těchto moderních autokracií nedochází k absolutnímu pohlcení všech jedinců a všech skupin obyvatelstva. Historické případy Itálie, Německa a v neposlední řadě i poválečný vývoj Sovětského svazu a jeho satelitů prokázaly, že lze nalézt „ostrůvky separace v totalitním moři“. Těmito

ostrůvky jsou nejčastěji rodina, církve, univerzity, mohou je vytvářet i „profesní skupiny“ jako umělci či spisovatelé.

S jejich názorem se prakticky zcela ztotožňuje i H. Arendtová:

Masy nespojuje žádné vědomí společného zájmu, nemají vyhraněné třídní vědomí, vyjádřené v určitých vymezených a dosažitelných cílech. Pojem masy je oprávněný pouze tam, kde máme co činit s lidmi, kteří – vzhledem ke svému počtu nebo lhostejnosti nebo spojení obého – nemohou být začleněni do žádného organizovaného útvaru založeného na společném zájmu, do politických stran či městských rad, profesních organizací či odborů. (Arendtová, 1996, s. 437)

Vzniku *masové* společnosti tak předcházela výrazná individualizace a atomizace společnosti, a proto se totalitní hnutí

snaží, a úspěšně, organizovat masy – nikoli třídy jako tradiční zájmové strany evropských kontinentálních národních států; nikoli občany různého mínění a zájmu o řízení věcí obecních jako strany v anglosaských zemích. Zatímco všechny politické skupiny jsou odkázány na poměrnou sílu, totalitní hnutí jsou závislá na pouhé síle počtů... (Arendtová, 1996, s. 433)

Ony trhliny ve společnosti činily z lidí osamocené jedince postrádající dostatek normálních sociálních vztahů. Za těchto okolností mohly převážit a uspět totalitní vlády, které nabízely nové zakotvení a náhradu ztracených vazeb, určovaly nepřítel a nového vůdce vhodného k následování. Arendtová proto důsledně rozlišuje mezi totalitními hnutími a totalitními vládami, resp. systémy. Totalitní hnutí je předpokladem, podmínkou vzniku totalitní vlády.

14.3.2 Kritika pojetí totalitarismu

Friedrichovo pojetí totalitarismu je kritizováno ve dvou hlavních směrech. Jednak se setkáváme se snahou rozšířit v rámci kritických reakcí základní charakteristiku totalitarismu o detaily, které charakterizují jednotlivé politické režimy odpovídající základní typologické charakteristice totalitarismu. Takové přístupy většinou připoujají k šesti základním znakům další, či se snaží stávající znaky blíže specifikovat. Nejtypičtějším novým znakem je *snaha totalitních režimů o světovou nadvládu*, která je pokládána za nedílnou součást totalitní ideologie.

Dalším rozšiřujícím rysem je trvalé úsilí o *masovou mobilizaci*. Někteří kritikové poukazovali i na neprůkaznost takového kritéria, jakým je kontrola ozbrojených složek, neboť ta je – a nutně musí být – nedílnou součástí každého režimu, každé vlády. Žádná vláda, má-li skutečně vládnout, se bez této kontroly neobejde. Je proto neadekvátní, ba mylné, spojovat tento rys výlučně s totalitarismem.

Někteří autoři se zase přiklonili k názoru, že tato cesta nevede k lepšímu pochopení podstaty problému, a proto dali přednost co nejjednoduššímu vymezení tohoto fenoménu. Například G. A. Almond zredukoval charakteristiku totalitarismu na tvrzení, že se jedná o „tyrání s racionální byrokracií, monopolem na moderní technologie komunikací a moderní technologie násilí“ (Almond, 1956, s. 39, cit. podle Sartori, 1993, s. 212)

Druhá skupina kritiků sice nenacházela nic sporného na základních charakteristikách totalitarismu, avšak odmítali připustit, že by se jednalo o natolik výlučný a unikátní soubor znaků, že by opravňoval k odlišení totalitarismu od jiných režimů, které se v minulosti vyvinuly či v současnosti existují. Všechny Friedrichem uváděné znaky jsou natolik obecné, že se s nimi v té či oné míře lze setkat kdekoli. Navíc, moderní technologie, kterou považuje za důležitý znak odlišující současné totalitní režimy od všech ostatních režimů, je podle kritiků schopna vytvořit rozdíly pouze ve stupni, v němž se jednotlivé charakteristiky objevují, avšak nemůže ovlivnit rozdíly v typu režimu.

Totalitarismus vázaný na výčet znaků je dnes pokládán za zastaralý koncept, byť nikdo nepopírá jeho hodnotu na cestě vědeckého poznání. Například L. Schapiro (1978) poukazuje na skutečnost, že v padesátých letech stanovené charakteristiky měly ten nedostatek, že obecný rys režimu a reálně používané nástroje moci zaměňovaly, resp. že se Friedrichovi nepodařilo tyto dvě roviny od sebe dostatečně oddělit. Navíc, mnoho kritiků od šedesátých let poukazovalo i na to, že kritéria stanovená Friedrichem a Brzezinským byla po Stalinově smrti překonána, a to jak Chruščovovým reformismem, tak i konzervatismem Brežněvovy éry. (Rupnik, 1992, s. 254)

Objevily se však i závažnější výtky, které směřovaly k samému jádru konceptu. Podle nich se Friedrichovi a Brzezinskému podařilo vytvořit takový koncept politické kontroly společnosti, že neumožňuje uvažovat o vývoji či zániku takového systému; vznikl systém bez vývoje. Totalitní moc buď je, pak je absolutní, nebo není absolutní, a pak není vůbec. Takový koncept by bylo možné s určitým zjednodušením označit za koncept, který nevysvětluje vůbec nic. Totalitarismus je bez historie, „jediné pohyby se týkají míry represe čili intenzity totalitních rysů. Jediný možný zánik je opět totální, snad jedině v násilí, a to nejlépe zvenčí, čili válkou.“ (Dvořáková, Kunc, 1994, s. 41)

Část odpůrců konceptu navíc zdůrazňovala, že v době sepsání práce již dané režimy – hitlerismus a stalinismus – přestaly existovat, že termín tedy ztratil svou aktuálnost, stal se překonanou minulostí, s níž současná politologie nemusí pracovat. Stejně tak se mnozí domnívají, že jeho přílišné užívání mimo rámec odborných textů ho zbavilo obsahu, a není proto ani vhodný jako termín odborný, který musí mít explikativní hodnotu. Tu ztratil, neboť se rozplynula v každodenním slovníku a jen těžko ji bude opět získávat.

14.4 Pojetí totalitarismu (G. Sartori)

K problematice totalitarismu se ve své rozsáhlé práci *Teorie demokracie* (Theory of Democracy Revisited) vyjádřil i G. Sartori (1977, resp. 1993). Zcela jednoznačně se přiklání k názoru, že totalitarismus je „nový název něčeho, co doposud nebylo pojmenováno“, že ho proto nelze použít pro historicky starší režimy. Vznikla by tak nepřehledná situace a pojem sám by ztratil svou hodnotu. Stejně tak se Sartori nedomnívá, že by „totalitní myšlení“, které se stalo základem Carrova či Talmonova konceptu, bylo dostatečným znakem totalitarismu. Neboť sama myšlenka neurčuje systém jako celek. Proto pokládá za vhodnější Friedrichovu a Brzezinského snahu určit „symptomy“ totalitarismu, byť s jejich konkrétní podobou zcela nesouhlasí. Zásadně např. odmítá začlenění centrálně řízené ekonomiky do souboru faktorů, které určují charakter totalitního režimu, neboť např. nacismus tento prvek nezahrnuje; použijeme-li označení totalitní jak pro hitlerismus, tak pro stalinismus, přiřadíme k sobě dva režimy, z nichž jeden daný prvek obsahuje a druhý nikoli. Klasifikace jako celek je tím výrazně znehodnocena.

Podle jeho názoru lze totalitarismus „přesně definovat jen, (a) pokud bude používání tohoto pojmu striktně vyhrazeno novému, současnému fenoménu a (b) pokud se budeme pohybovat pouze ve sféře sémantiky toho, co ‚totalita‘ zdůrazňuje, k čemu přenáší pozornost“. (Sartori, 1993, s. 198) Modernost totalitarismu je tak i podle Sartoriho spojena s *moderní technologií*, která dovoluje „totální rozšíření a pronikání moci“ a současně umožňuje hodnotit určité stupně rozšíření této technologie a jí podmíněných znaků společnosti.

Dalším znakem totalitarismu je *ideologizace politiky*, která odpovídá svým charakterem náboženství. Sartori proto o něm hovoří jako o *politickém náboženství*, jež má své kořeny ve Francouzské revoluci. (Sartori, 1993, s. 204)

Sémanticky označuje totalitarismus „uvěznění celé společnosti do rámce státu, vše pronikající *politické ovládnutí všeho, včetně mimopolitického života člověka*“. Právě tento rys je pokládán za jeden z nejdůležitějších znaků totalitarismu, za rys, který totalitní režimy odlišuje od jiných nedemokratických režimů (autoritářství, absolutismu a různých forem diktatur), jejichž míra zásahu do nepolitického života členů společnosti je minimální, resp. žádná. Na rozdíl od totalitního režimu si jiné nedemokracie vystačí s kontrolou politické aktivity příslušníků své společnosti, totalitní však s sebou nese „invazi do lidského soukromí“ (R. Nisbet). Jedná se o „dekonstrukci hranice mezi státem a společností“, kterou provází „totální politizace společnosti“ (F. Neumann). Tuto hranici nelze překročit prostým zvyšováním zásahů do politické sféry; rozdíl mezi nedemokratickými režimy není rozdílem v kvantitě, ale jedná se

výlučně o rozdíl kvality. Totalitní režim je tedy spojen s větším *dosahem* donucení, které je ve společnosti přítomno, nikoli s větším donucením.

Dalším závažným problémem totalitarismu je jeho uchování, jeho schopnost udržet se jakožto funkční (alespoň po určité dobu) režim. Původní klasifikace kladly značný důraz na teror. Například Arendtová se jednoznačně přiklání k názoru, že „totalitní vláda nedělá prostě jen to, že by oklešťovala svobody či rušila svobody základní; ani se jí nedaří, alespoň podle našich omezených znalostí, vymýtít ze srdce člověka lásku ke svobodě“. Důvodem je, že „totalitní teror“ „nahrazuje meze a cesty styku mezi jednotlivými lidmi železným poutem, které je drží pospolu v tak těsném sevření, že jejich pluralita jako by mizela v jediném člověku ohromných rozměrů. Zrušit zákonné bariéry mezi lidmi – jako to dělá tyranie – znamená zbavit člověka jeho svobod a svobodu jako živou politickou realitu zničit; neboť prostor mezi lidmi tak, jak je vymezen zákony, je životním prostorem svobody“. Totalitní vláda prostřednictvím totalitního teroru tak podle Arendtové ničí „právě ten jediný bytostně nezbytný předpoklad vši svobody: prostě možnost pohybu, a ta bez prostoru existovat nemůže“. (Arendtová, 1996, s. 628–629)

Sartori se však přiklání k názoru – na rozdíl od H. Arendtové i většiny autorů z padesátých let – že vývoj komunistických totalitních režimů druhé poloviny 20. století ukazuje, že právě tento rys nelze pokládat za definiční. Se stejným názorem se můžeme setkat i v již zmíněné definici Z. Mlynáře. Podle něj nemá totalitní moc nic společného se stupněm použitého násilí nebo teroru, ale jejím charakteristickým znakem je trvalá možnost omezovat autonomní akce v kterékoliv oblasti společenského dění. (Mlynář, 1983; Rupnik, 1992, s. 255)

Sartori opírá své tvrzení o skutečnost, že se uzavřené politické režimy založené na totalitní indoktrinaci nemusí k teroru vlastně ani uchýlovat; podobnou otázku si počátkem šedesátých let kladl i Brzezinski a stejně jako Sartori dospěl k názoru, že menší míra fanatismu ještě není příznakem zásadní změny režimu. Teror, ve smyslu skutečně fyzického užití síly vůči obyvatelstvu, se sice vyskytovat může, a historicky lze takové „využití“ teroru doložit, Sartori ho ale pokládá spíše za projev patologický. Neznamena to však, že by v těchto systémech nebyl přítomen a velmi silně rozšířen pocit strachu. Tento strach je obecným rysem, je vše pronikající a přetrvávající. Má větší sílu a dopad na společnost než skutečný teror. I v tom se Sartoriho hodnocení liší od stanoviska Arendtové, podle níž

v podmínkách totalitního teroru dokonce už ani strach nemůže sloužit jako poradce v tom, jak se zachovat, protože teror si vybírá oběti bez ohledu na individuální jednání či názory, výlučně v souladu s objektivní nutností přírodního

nebo historického procesu. V totalitních podmínkách je strach nepochybně rozšířen víc než kdy předtím; ale strach ztratil svou praktickou užitečnost, když jednání jím motivovaná už nemohou pomocí vyhnout se nebezpečím, kterých se bojíme. (Arendtová, 1996, s. 630–631)

Sartori rovněž zastává názor, že totalitarismus má vývoj, že i u něj, stejně jako u jiných systémů, lze odlišit stadium prosazování a určité stabilizace, v níž se prostředky ovládnutí mocenské sféry a společnosti stávají rutinou. „Bezohledný teror, permanentní čistky, koncentrační a vyhlazovací tábory – to vše jsou zjevné předrutinní charakteristiky.“ (Sartori, 1993, s. 201) Naopak, čím je totalitarismus úspěšnější ve svém pronikání společností jako celkem, čím je úspěšnější ve své všestranné kontrole společnosti, tím méně potřebuje využívat a uplatňovat donucení.

Obecný závěr, k němuž Sartori dospívá, je, že totalitarismus tak, jak je vymezen, lze plně akceptovat jako jeden z pólů obecně definovaného kontinua (druhým je demokracie), tedy jako určitý „ideální typ“. K němu se konkrétní, v realitě existující „totalitní“ režimy přibližují, aniž by byly schopny se do všech podrobností s tímto ideálem ztotožnit. Totalitarismus je ideálním typem, a lze ho proto akceptovat jako pojem; totalitní režimy jsou jeho aproximací. Proto nemá smysl polemizovat o tom, že se jedná o pojem historicky překonaný, neboť se s touto charakteristikou setkáváme i u jiných pojmů, např. u demokracie (s obdobným problémem se setkáváme v případě Dahlovy teorie polyarchie a jejího odlišení od ideálu – demokracie). Pólovost navíc umožňuje nahlížet na totalitní režimy jako na režimy v pohybu, v proměně. Pak je možné je v konkrétních okamžicích jejich vývoje umístit do „odlišných bodů daného kontinua“; stejně tak si lze představit (a historicky doložit), že se v časovém horizontu některé režimy dostanou ze sféry vlivu totalitního pólu tohoto kontinua a naopak jiné se mu mohou více přiblížit.

14.5 Dobový kontext kritiky totalitarismu od sklonku šedesátých let

V šedesátých letech se objevila zásadní kritika totalitarismu jako konceptu. Jedním z motivů byl názor, že totalitarismus není ničím jiným než výrazem propagandy období studené války. Druhým bylo zjištění, že se komunistické režimy, jež byly původně pokládány za jeden z klasických typů totalitarismu, vnitřně zásadně proměňují, vzájemně se diferencují a vzdalují se modelu, který představovaly v letech padesátých. Zatímco s prvním argumentem většinou politologové necítí potřebu polemizovat, neboť ho pokládají za skutečný výraz ideologizace celé diskuse a období, v němž k ní docházelo (G. Sartori),

druhý argument shledávají většinou za dostatečně závažný na to, aby mu věnovali větší pozornost. Důvodem je, že zasahuje samu podstatu problému užití pojmu totalitarismus a jeho explikativní hodnoty. Opět tak vyvstala otázka, zda cosi jako „totalitarismus“ v praxi existuje, zda je tedy historickým faktem, a zda má rovněž specifickou teoretickou hodnotu.

Používání pojmu totalitní však mělo od sklonku šedesátých let velmi zajímavou historii. V sedmdesátých a osmdesátých letech se prakticky většina západních politologů přiklonila z názoru, že používat tento pojem pro označení reálných politických režimů současnosti, tedy sovětského režimu a jeho střeoevropských satelitů, není vhodné. Jak uvádí J. Rupnik ve své práci *Jiná Evropa* (1992), přesně v době, kdy „byl tento pojem tak říkajíc vykázán ze západní sovětologie jako málo vědecký produkt studené války, byl přijat do všech nezávislých politických úvah ve střední a východní Evropě“. Důvod spatřuje opět a především v reálné politice, nikoli ve světě odborném. Zatímco konec šedesátých let byl pokládán západními politology za zjevný a nepopíratelný počátek uvolnění, ve střední a východní Evropě byl interpretován vzhledem k vnitropolitickému vývoji jako výraz jednoznačného utvrzení a posílení totalitarismu. Do slovníku východoevropských intelektuálů se však nedostal díky „návratu“ k západoevropskému, resp. anglosaským politologickým pracím z padesátých let, ale stal se „originálním pokusem o novou definici pojmu se zřetelem k vývoji systému po Stalinovi a novým mechanismům komunistické moci“, jenž v sobě zahrnoval především důraz „na nové mechanismy společenské kontroly“. Charakter totalitní moci byl odsunut do pozadí, zájem poutaly především prostředky, jichž moc využívala.

Ve střední a východní Evropě se tak začaly rozvíjet dva odlišné přístupy, na jedné straně literárnější a filozofičtější, pokoušející se vymezit podstatu totalitní moci, na druhé pak spíše politologický, kladoucí důraz na pochopení mechanismů této moci. Oba se podle Rupnika posléze ve snaze pochopit a objasnit původ totalitarismu jakožto specifického fenoménu spojily do proudu jediného. Navíc je nutné rozlišovat i „národní“ koncepty totalitarismu, tedy odlišnosti v přístupech podle toho, jaké historické události stály v pozadí zobecnění.

V polských úvahách tak nacházíme větší důraz na strategii snažící se odsunout totalitní politickou stranu výlučně do sféry státního vlivu a posílit tak občanskou společnost a její roli ve vývoji země; proto se zde setkáváme větší se studii věnovanými problematice definice totalitní moci a tzv. nového evolucionismu (A. Michnik, J. Kuroň). V Maďarsku převažovaly úvahy o překážkách hospodářského rozvoje (T. Liska, T. Bauer); v Československu se objevovalo mnohem více úvah o problematice totalitního jazyka (Fidelius),

o způsobu totalitního myšlení. Jedním z českých kritiků totalitarismu byl i Z. Mlynář, jenž se ve svých úvahách přiklonil k názoru, že o totalitarismu lze nesporně hovořit tam, kde „drtivá většina subjektů může mít vztah k jiným subjektům nebo vnějšímu světu jen přes okruhy kontrolované moci“. (Mlynář, 1983; Rupnik, 1992, s. 254–256) V tomto ohledu se tedy Mlynář jednoznačně připojuje k názoru převažujícímu v té době v západní politologii, že podstata totalitarismu je spojena se vše zahrnujícím principem ovládnutí společnosti, z něhož není úniku. I Mlynář zdůrazňuje, že se jedná především o princip. Ten je zásadní a všudypřítomný a není možné očekávat, že by našel v některém existujícím systému své naplnění. Je proto vhodnější hovořit o „totalitní tendenci“ či o „trendech k totalitarismu“.

14.6 Jiné typy nedemokratických režimů

S rozšířením kritických názorů na totalitarismus se od šedesátých let stále rozšiřuje počet studií, jejichž autoři věnují hlavní pozornost problematice jiných než totalitních režimů. V současné politologické teorii je nejfrekventovanějším pojmem pojem autoritářství, resp. autoritářský režim. Stejně jako totalitarismus je pojmem z novodobých dějin, na rozdíl od pojmů jako tyranie, despotismus, autokracie, absolutismus či diktatura. S pojmy despotie a tyranie se setkáváme již ve starém Řecku; diktatura má svůj počátek v dobách římské říše, byť nelze popřít, že svůj dnešní význam získala až ve 20. století. Absolutismus je stejně jako autokracie termínem, jenž nabyl svého politického obsahu v průběhu 18. století.

14.6.1 Kritéria odlišnosti nedemokratických režimů

Jednou z velmi důležitých otázek, na niž bylo nutné od šedesátých let hledat odpověď, bylo, jak lze od sebe totalitní a jiné nedemokratické režimy odlišit.

Jedním z důležitých kritérií je již zmiňovaná absolutní míra kontroly společnosti politickou sférou a jejími představiteli. Tato míra je základním ukazatelem a lze ji dokumentovat i prostřednictvím zjevné snahy totalitní moci zničit a likvidovat všechny subsystemy společnosti; naopak netotalitní nedemokratické režimy se spokojí s vyloučením těchto skupin mimo politickou sféru.

Dalším rysem je, že jiné netotalitní, byť nedemokratické režimy nejsou schopné vytvořit a prosadit náboženství podobnou oficiální ideologii, která by jim zaručila dostatečnou legitimitu. Oficiální ideologie není dostatečná, neboť sice poskytuje jednomu vládcí (diktátorovi) moc, ale toto jeho postavení je výrazně vázáno na jeho sílu uchovat si ho. Ani autoritářský diktátor opírající své názory o oficiální ideologii není podle Sartoriho schopen ovlivnit společnost

jako celek, tedy plně kontrolovat všechny subsystemy a nepolitický život členů společnosti. Naopak totalitní diktatura spojuje svou legitimitu s projektem „zdokonalení světa, s jeho vykoupením z minulých i současných hříchů“, a staví proto své oprávnění na „filozofii služby nejvyššímu, absolutnímu dobru“. Například Talmon (1998) zdůrazňuje, že „totalitní demokracie je založena na předpokladu, že v politice je obsažena jediná a úplná pravda“. Podle Sartoriho (1993) tedy nehraje žádnou roli, resp. nehraje roli nejpodstatnější (jak se někteří autoři v padesátých letech domnívali) skutečná intenzita víry, neboť „ve své konečné podobě vyžaduje náboženství jen několik opravdových věřících a vůbec nepotřebuje fanatiky“. To, co je důležité a co přetrvává, a co je pro totalitarismus a jeho „odhalení“ podstatné, je určité „chápání světa“, které vyplývá z celkové indoktrinace společnosti, z kontroly informací, kterou režim a jeho reprezentanti provádějí a o níž lze oprávněně prohlásit, že si ji „totalitarismy vyhrazují jen pro sebe“.

14.6.2 Autoritářský režim

Obecně pro studie věnované autoritářskému režimu platí, že se jen těžko vyrovnávají s terminologií. Jedním ze závažných problémů autoritářství je, jak zdůrazňuje Sartori, že vyžaduje stanovit jak vztah tohoto režimu k totalitarismu, tak rozdíl, resp. shodu pojmů autorita, autoritativní, autoritářský, které jsou všechny odvozeny od stejného pojmu, jímž je *autorita*. Tento dvojí definiční problém vyřešil Sartori tak, že za autoritářské označil ty režimy, v nichž se setkáváme s autoritou (tedy vedením), která neuznává svobodu (jako označení politického systému se autoritářství stalo „vynálezem“ fašismu; toto označení mělo přenést na stát kladné charakteristiky spojené s pojmem autorita). Je to tedy politický režim, který zneužívá autoritu a ponechává minimální prostor svobodě.

Definice autoritářského režimu (J. Linz)

Dosud nesporně nejpřínosnější prací věnovanou problematice novodobých nedemokratických režimů je studie Juana J. Linze o Španělsku z počátku šedesátých let a roku 1973 vydaná obecnější práce *Totalitní a autoritářské režimy* (Totalitarian and Authoritarian Regimes); na ně v mnohém navázala práce *Zhroucení demokratických režimů* (The Breakdown of Democratic Regimes), která vznikla ve spolupráci J. J. Linze a A. Stepana (1978). Linzovy názory a závěry rozpracovali a využívají ve svých rozbořech i mnozí z těch politologů, kteří se věnují vývoji politických systémů střední a východní Evropy po roce 1989.

Linz (1964) definuje autoritářské politické systémy jako systémy, které:

1. povolují vyjadřování omezeného, a nikoliv odpovědného pluralismu;
2. postrádají vypracovanou a vůdčí ideologii;
3. nepraktikují intenzivní nebo extenzivní politickou mobilizaci (s výjimkou určitých fází vývoje);
4. moc, vykonávaná vůdcem, případně úzkou skupinou osob, má nepříliš jasně, avšak zjistitelně definované hranice.

Pro autoritářství je tedy důležité, že na rozdíl od demokracie staví na omezeném pluralismu. Od totalitního režimu ho dělí menší míra „synchronizace“ politických, sociálních a kulturních struktur a jejich kontroly. Autoritářský systém tak v praktickém ohledu omezuje autonomii politického života vyjádřenou existencí politických stran a parlamentem. Nedokáže však vytvořit jedinou, rozhodující masovou politickou stranu, která by vystupovala v roli vůdce. Takový režim dokáže zabránit existenci velkých odborových svazů, ale není schopen účinně omezit činnost jednotlivých odborů; stejně tak nedokáže plně kontrolovat kulturní život ve všech jeho aktivitách. Je pro něj typické, že ponechává prostor pro autonomní život různých subkultur, např. církví, na okraji společnosti. „Autoritářský režim je tedy komplexnější a heterogennější než totalitní, a jak z jeho nitra, tak z vnějších subkultur vznikají zárodky politické opozice.“ (Dvořáková, Kunc, 1994, s. 50)

Shrnutí

- Totalitarismus je obecně pokládán za ideální typ, jemuž se skutečné režimy mohou pouze přibližovat, nemohou ho však stoprocentně naplnit. Míra přiblížení se však týká takových rysů, že je možné odlišit totalitní režimy od jiných nedemokratických režimů (autoritářství či různých diktatur).
- Totalitarismus je pokládán za výraz moderní společnosti, za projev podmíněný moderní technologií a jejím charakterem.
- Základním rysem totalitarismu je vše zahrnující kontrola společnosti, která zasahuje i kontrolu soukromého života jednotlivce, a vše pronikající ideologizace.
- Totalitní režimy jsou režimy podléhající vývoji, vnitřní proměně. Je pro ně typická, stejně jako pro ostatní režimy, postupná rutinizace, která s sebou nese jak snížení potřeby aplikovat v praxi mechanismy a prostředky donucení, tak i rutinizaci ideologické horlivosti; totalitarismus pro své uchování nevyžaduje fanatiky dané ideologie, ale dodržování určitých rituálů.

Literatura

- Arendtová, H. (1996): *Původ totalitarismu I–III*. Praha: OIKOYMENH.
- Aron, R. (1965): *Démocratie et totalitarisme*. Paris, Gallimard (česky *Demokracie a totalitarismus*. Brno, Atlantis 1993).
- Brokl, L. (1990): Problémy přechodu k pluralitní demokracii. *Sociologický časopis*, vol. 26, č. 4, s. 249–261.
- Carr, E. H. (1949): *The Soviet Impact on the Western World*. New York, Macmillan.
- Carr, E. H. (1951–1964): *History of Soviet Russia*. New York, Macmillan.
- Čermák, V. (1992): *Otázka demokracie. I. Demokracie a totalitarismus*. Praha, Academia.
- Čermák, V. (2000): *Rozhovory s Vladimírem Čermákem. O filosofii, politice a právu*. Brno, CDK.
- Dvořáková, V., Kunc, J. (1994): *O přechodech k demokracii*. Praha, Slon.
- Eulau, H., Eldersveld, S., Janowitz, M. (1956): *Political Behaviour – A Reader*. Glencou, Free Press.
- Fidelius, P. (1998): *Řeč komunistické moci*. Praha, Triáda.
- Friedrich, C. J. (1954): The Unique Character in Totalitarian Society. In: Friedrich C. J. (ed.): *Totalitarianism. Proceedings of a Conference held at the American Academy of Art and Science, March 1953*. Cambridge, Mass. Harvard University Press.
- Friedrich, C. J., Brzezinski, Z. (1956): *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, Mass. Harvard University Press (2. vydání 1965).
- Linz, J. J. (1964): An Authoritarian Regime: Spain. In: Allardt, E., Littunen, Y. (eds): *Cleavages, Ideologies and Party Systems. Contribution to Comparative Political Sociology*. Helsinki, The Academic Bookstore.
- Linz, J. J. (1973): Totalitarian and Authoritarian Regimes. In: Greenstein, F. I., Polsby, N. W.: *Handbook of Political Sciences, Vol. III*. Mass., Addison-Wesley, Reading.
- Linz, J. J., Stepan, A. (1978): *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown, and Reequilibrium*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Mlynář, Z. (1983): *Krize v sovětských systémech 1953–1981*. Köln, Index, Společnost pro československou literaturu v zahraničí, s. 13–18.
- Moore, B. (1966): *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston, Beacon Press.
- Neumann, F. (1964): *The Democratic and Authoritarian State. Essays in Political and Legal Theory*. New York.
- Rupnik, J. (1992): *Jiná Evropa*. Praha, Prostor.
- Sartori, G. (1987): *Theory of Democracy Revisited I. II*. New Jersey, Chatham House Publ. (slovensky *Teória demokracie*, Bratislava, Archa 1993).
- Schapiro, L. (1972): *Totalitarianism. Key Concepts in Political Science*. London, Macmillan.
- Talmon, J. L. (1998): *O původu totalitní demokracie. Politická teorie za Francouzské revoluce a po ní*. Praha, Slon.

Teorie přechodů

V sedmdesátých letech se tematicky rozšířil politologický výzkum o studium změny politických režimů. Do odborného i obecného povědomí toto téma vstoupilo pod souhrnným označením teorie přechodů, resp. tranzitologie (termín používají ve své práci o přechodech V. Dvořáková a J. Kunc).

Prvopočátky těchto teoretických úvah podložených empirickými poznatky z nejnovějšího politického vývoje latinskoamerických zemí postihovaly proces rozpadu demokratických politických režimů a nastolení autoritářských režimů či různých typů diktatur. Teprve později se zájem politologů obrátil na ty procesy, které vedou, resp. by měly vést, k vytvoření demokracie, tedy procesy, jejichž proklamovaným cílem je ukončení nedemokratické vlády a nastolení funkční demokracie. Obecně je přechodem myšlen

interval mezi jedním a druhým politickým režimem. Pro přechod je charakteristické, že v jeho průběhu nejsou trvale definovaná a všeobecně přijímaná pravidla hry. Akteři bojují nejen za uspokojení svých bezprostředních zájmů (a zájmů těch, koho se domnívají reprezentovat), ale také o určení pravidel a procedur, jejichž konfigurace rozhodne o vítězích a poražených v budoucnu. (Dvořáková, Kunc, 1994, s. 77)

Jako zdroj optimistických úvah o reálných šancích na dokončení přechodu k demokracii – tedy vznik demokratického politického systému – slouží ty procesy, které lze v časovém odstupu dvou tří desetiletí označit za úspěšné (Španělsko). Největší skutečnou laboratoří pro teoretické úvahy i empirická studia jsou však v současnosti transformační procesy, jimiž procházejí země střední a východní Evropy.

15.1 Procesy ukončení nedemokratických režimů

V sedmdesátých letech převažovala v politologických studiích snaha zmapovat empirické případy snah o ukončení nedemokracie a změn, které tuto snahu provázejí. V osmdesátých letech se zájem začal postupně stále více přesunovat do obecnějších rovin a provázela ho snaha získané empirické poznatky utřídit a sestavit přehledy možných transformačních cest i s jejich případnými výsledky. Proto vybíráme pouze ty nejoriginálnější či nejčastěji připomínané klasifikace, jež mohou poskytnout základní představu o cestách, jimiž se politologové zabývající se problematikou transformace politických režimů ubírají.

Jednu z prvních a nejobsáhlejších klasifikací zahrnujících odlišné procesy ukončující nedemokratické režimy navrhl A. Stepan.

15.1.1 Klasifikace A. Stepana

Počátkem druhé poloviny osmdesátých let vydala Johns Hopkins University rozsáhlé kompendium *Přechody od autoritářské vlády: šance pro demokracii* (Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy), věnované problematice přechodů od autoritářských režimů. Jedním z osvědčených autorů, kteří se na zpracování tématu podíleli, byl i Alfred Stepan, který se již v dřívější době pokusil vymezit obecnější typologii těchto procesů. Ve svém příspěvku pro kompendium předložil odborné veřejnosti výčet základních alternativ abstraktních konců nedemokratických režimů. Jejich empirickou hodnotu pak prověřoval pomocí konkrétních historických událostí, které k jednotlivým logickým typům přiřadil. Vznikl tak úctyhodný soupis osmi základních typů ukončení nedemokratických režimů:

1. vnitřní restaurace po dobytí zvnějšku;
2. vnitřní přeformulování;
3. zvnějšku monitorované nastolení;
4. redemokratizace zahájená zevnitř autoritářských režimů;
5. ukončení režimu tlakem společnosti;
6. pakt mezi politickými stranami;
7. organizovaná násilná revolta koordinovaná reformistickými stranami;
8. revoluční válka vedená marxisty.

První tři typy spojuje Stepan s historickou minulostí. Jsou to formy ukončení nedemokratických režimů, které jsou velmi výrazně spojené s ukončením válečných konfliktů či dobytím určitého území (1–3). K první variantě, tj. k vnitřní restauraci, řadí případy Belgie, Norska, Dánska či Nizozemska po

druhé světové válce, poválečné Řecko a Francie zapadají do druhé kategorie, tj. vnitřního přeformulování režimu. Třetí kategorii – zvnějšku monitorovanému nastolení – odpovídají případy poválečných změn v Německu a Japonsku, avšak je možné sem zařadit i Itálii. Tyto kategorie se od sebe liší vnitřními podmínkami a podílem místního obyvatelstva na předchozím nedemokratickém režimu: vnitřní restaurace demokratického režimu vystihuje případ, kdy spolupráce s diktaturou byla minimální, naopak vnitřní přeformulování je stavem, v němž je nutné se postupně vypořádat s kolaborací a těmi skupinami obyvatelstva, které se podílely na pádu demokracie a přispěly k přijetí diktatury. Obyvatelstvo je tak mnohem více vnitřně rozpolcené a systém je při své změně náchylnější ke konfliktům. Třetím případem je prosazování demokracie pod přímou kontrolou a silným tlakem vítězných demokratických sil. Problémy takového procesu jsou úzce spojeny s jeho výhodou: přímý tlak může demokratický proces nasměrovat i uspíšit, může však zpochybnit jeho legitimitu v očích obyvatelstva.

Následující kategorie (4–8) zachycují novější historické situace, s nimiž se setkáváme v posledních dvou třech desetiletích. Liší se od předchozích tím, že jsou iniciovány a probíhají pod vlivem sociálněpolitických faktorů. Vnitřně je lze rozdělit do dvou podskupin, a to na typy, v nichž při ukončení autoritářských či jiných nedemokratických režimů:

- hrají rozhodující roli sami nositelé předchozího režimu (4),
- dochází k transformaci pod vlivem opozičních sil (5–8).

Redemokratizaci (4) Stepan ještě dále člení a vytváří další logické typy přechodů podle toho, jaké mocenské síly bývalého autoritářského režimu se stávají hybnými silami transformace (politické vedení či jeho část, resp. armáda či ozbrojené složky bývalého režimu). Ukončení procesu nastolením demokracie je u těchto forem změny nejisté, resp. značně problematické. Závisí na schopnosti iniciátorů změn navázat a posilovat kontakty se společností a jejími představiteli (opozičními skupinami či politickými stranami) a dokončit proces předávání moci nově vytvořeným reprezentantům (je zvláště problematické v případě rozhodujícího vlivu ozbrojených skupin na nastartování celého procesu).

Změna režimu pod tlakem společnosti je procesem, jehož slabou stránkou je často neschopnost nespokojených opozičních skupin vytvořit jednotnou platformu boje proti předchozímu režimu. Pokud nejsou akce koordinované, je výsledkem snahy po změně pouze změna vlády, nikoli změna režimu.

Stepanova klasifikace je sice hodnocena jako nejobsáhlejší, avšak vyvolává mnoho kritických námitek. Tou nejpodstatnější, na kterou poukázali v zatím jedině české souhrnné práci o přechodech V. Dvořáková a J. Kunc, je, že je

konstruována především jako „logická řada, v níž se při konfrontaci s konkrétním historickým materiálem daří jen stěží udržet typologickou čistotu a většinu přechodů je zapotřebí studovat jako jednodušší či komplexnější směs Stepanových logických typů“. (Kunc, Dvořáková, 1994, s. 58)

15.2 Typologie ukončení režimů: přehled klasifikačních kritérií

Všechny tyto klasifikace mají jedno společné – jejich autoři se snaží co nejdříve postihnout vnitřní dynamiku procesů, které provázejí otevření politického prostoru a lze je spojit s nastartováním změn (nezáleží přitom na výsledku, k němuž tento proces dospěje).

15.2.1 Aktéři a strategie

Jiný přístup ke klasifikaci procesů změny režimů nabídli ve své studii z počátku devadesátých let Terry L. Karlové a Phillippe Schmitter (1991). Vycházejí z názoru, že rozhodující pro průběh i výsledky přechodu jsou především konkrétní hybatele, tedy aktéři, a strategie, které volí. Kombinace těchto dvou faktorů se jim stala základem opět spíše logického vymezení čtyř odlišných kategorií: *pakt, vnucení, reforma a revoluce* (obrázek č. 1).

Obrázek 15.1 Typy přechodů (Dvořáková, Kunc, 1994, s. 64)

		STRATEGIE	
		KOMPROMIS multilaterální	SÍLA jednostranná
AKTÉŘI	ELITY	PAKT	VNUCENÍ
	MASY	REFORMA	REVOLUCE

Pakt představuje variantu přechodu, v němž jsou iniciátorem změny elity, které se shodnou na kompromisech vyhovujících všem zúčastněným silám (historickými případy jsou Venezuela 1958 či Kolumbie 1957; nejnověji Špa-

nělsko po roce 1975; z transformačních procesů ve střední Evropě je tomuto typu nejbližší cesta zvolená v Maďarsku). Empirické případy dokládají, že se jedná o nejuspěšnější způsob, jak dosáhnout demokratizace politického systému.

Vnucení v sobě zahrnuje rozhodnutí elit využít k prosazení zamýšlených změn síly. Objektem tohoto silového tlaku jsou představitelé dosavadní mocenské sféry (klasickými případy jsou Turecko či Brazílie). Tyto typy přechodů mají podobu přechodů shora a vyznačují se i vysokou mírou úspěšnosti.

Reforma je spojena s cestou, v níž sice iniciativa přichází od mas, tedy zdola, avšak vyvolává u vládnoucích skupin ochotu ke kompromisům. Násilné řešení konfliktu je tím odsunuto. Byť se takový postup může jevit jako ideální, vedl tento způsob transformace jen málokdy k nastolení funkční demokracie.

Revoluce představuje násilný zásah nespokojených mas proti moci a jejím představitelům; režim je poražen vojensky. V současnosti tento typ nepatří k běžně užívaným postupům (nejnověji se mu blíží jen Rumunsko, ze starších případů je to Nikaragua 1979). Navíc se podle Karlové a Schmittera jedná o případ, který prakticky nikdy nedospěje k demokracii; tento závěr protirečí klasické tezi, jejímž zastáncem je např. S. P. Huntington, podle níž právě tato cesta k demokracii je cestou nejjistější, resp. jedinou možnou.

Takto vymezená základní typologie nabízí především ideální typy přechodů. Empirické případy dokládají různou míru přítomnosti a vlivu autory zvolených ukazatelů na proces změny autoritářského režimu na demokratický. Snadno se proto setkáváme s případy, kdy kombinace kritérií charakteru aktérů (elity a masy) a jimi zvolených strategií (kompromis a síla) vede k nutnosti zařadit je do prostoru mezi těmito ideály. V mnoha konkrétních případech je nutné navíc počítat s tím, že se nejedná o ukončené procesy. Jejich hodnocení a začlenění do grafu je tedy pouze provizorní, což si uvědomují nejen oba autoři, ale poukazují na to i kritikové. Přesto je návrh Karlové a Schmittera všeobecně hodnocen mnohem lépe než logická Stepanova klasifikace. Umožňuje totiž začlenit do přechodové teorie i ty nejnovější transformační procesy, k nimž dochází ve střední a východní Evropě (tyto případy jsou nejčastěji hodnoceny jako přechody, ve kterých se uplatňuje posun od vnucení po reformu režimu).

15.2.2 Aktéři a tempo prováděných změn

Některé typologie pokládají za podstatná dvě kritéria:

- podíl části autoritářské elity na změnách (tj. výhody a nevýhody spojené s postupným otevíráním se části autoritářské elity změnám);
- rychlost, s níž jsou změny režimu prováděny.

Například D. Share (1987) vytvořil čtyři základní typy přechodů k demokracii, a to na základě kombinace dvou ukazatelů: (a) kdo stojí v čele procesu a (b) jak rychle jsou změny zaváděny (tabulka č. 1).

Tabulka 15.1 Typologie přechodů (Share, 1987, cit. podle Mainwaringa, 1992, s. 320)

Tempo demokratizace	Demokratizace vedená představiteli autoritářského režimu	Demokratizace vedená proti režimu
postupně	posílení demokratizace	přechod revolučním bojem
rychle	přechod transakcí	přechod zlomem

Pokud se přechodu účastní někteří představitelé a vůdci původního autoritářského režimu, resp. pokud s touto formou otevření souhlasí a podporují ji, pak má přechod konsenzuální charakter (jedná se o přechod posilující demokratizaci či přechod transakcí). Pokud probíhá proti vůli a bez přispění autoritářské elity, pak jde o přechod nekonsenzuální. U takových forem změn se setkáváme s větším důrazem na ozbrojené akce proti režimu (revoluční odpor), které, jsou-li uskutečněny rychle, znamenají absolutní zlom vývoje.

Zatímco přechody posilující demokratizaci se v dějinách vyskytovaly, ale dnes jsou podle Shara již historickou minulostí, typ přechodu prostřednictvím postupně prováděných revolučních změn je pouze ideálním případem, pro nějž nelze nalézt konkrétní historický příklad. Rozlišení tempa prováděných změn zachycuje dlouhodobější formu zavádění změn (generace politiků, která stála u jejich zavádění, nemůže těžit z jejich prosazení) a rychle provedené změny, které se prakticky dotýkají jedné jediné generace politiků.

Dnešní možnosti přechodů naplňují pouze dva typy, a to *přechod transakcí* (tvůrcem tohoto termínu je G. Di Palma), na němž se podílí část příslušníků předchozí vládnoucí moci, a *absolutním rozchodem s předchozím režimem*. Tím se Share přibližuje k názoru O'Donnella (1989), který typologicky rozlišuje přechod transakcí a přechod kolapsem režimu. Obdobnou klasifikaci nalezneme i v pracích J. Linze (1981), jenž rozlišuje okamžitou změnu, tedy jakýsi „zlom naráz“ (ruptura by golpe), a sjednanou reformu (reforma pactada), či Martinse (1986) a jeho kontinuální a diskontinuální přechody.

15.2.3 Rozšíření typologie: přechod oddělováním

Někteří politologové se však domnívají, že vytvoření dvou základních typů přechodů dostatečně nevystihuje variabilitu reálných procesů zvláště v zemích Latinské Ameriky. Například **Scott Mainwaring** (1992) dává přednost klasifikaci, která je schopna podle jeho soudu mnohem přesněji zvýraznit sku-

tečný vliv autoritářského režimu a jeho představitelů na proces změn a odstupňovat ho. Navrhuje proto začlenit do základní klasifikace určitý střední článek, typ, který tvoří jistou logickou spojnicí mezi krajními formami účasti autoritářské moci na přechodu. Je jím tzv. *přechod oddělováním* (transition through thought extrication). Mainwaringova typologie tak má následující podobu:

I. Přechod transakcí:

Autoritářský režim volí cestu pokračujícího otevření politického systému, neboť:

A. Náklady spojené se setrváním u moci se zvyšují a/nebo se náklady spojené s liberalizací snižují:

1. Náklady setrvání u moci se zvyšují, protože:

- trvají krize,
- snižuje se soudržnost armády,
- snižuje se legitimita.

2. Náklady na demokratizaci se snižují, protože:

- je eliminován pocit ohrožení,
- se dosáhlo stabilizace v sociální a ekonomické sféře.

B. Přetrvává původní představa o možnosti intervenovat v situaci, kdy se projevívá krize, a po období krátkého přerušení obnovit opět demokracii.

II. Přechod oddělováním

Autoritářský režim je oslaben, ale zůstává dostatečně silný na to, aby diktoval postup přechodu.

III. Přechod v důsledku porážky režimu

Autoritářský režim končí kolapsem.

15.2.4 Tři typy změn nedemokratických režimů

Shrneme-li do obecné klasifikace nejnovější poznatky o vnitřní dynamice přechodů a šancích jednotlivých cest na úspěch, můžeme rozlišit tři základní typy:

- sjednaný přechod,
- přechod kolapsem,
- přechod sebevyloučením.

Sjednaný přechod

Termín je spojen se jmény čtyř předních současných politologů, kteří se dlouhodobě problematice transformačních procesů moderních politických systémů

věnují, a to G. Di Palmy, S. Mainwaringa, E. Violy a D. Shara. Charakteristickým znakem tohoto procesu je, že přinejmenším část předchozí vládnoucí autoritářské elity si uchovává jistotu, že ji připravované změny neodsunou na okraj, že se na nich bude moci aktivně podílet. V důsledku toho se cítí svázána s demokratizačním procesem, a je ho proto ochotna i podporovat, resp. proti němu nevystupovat a nesnažit se ho zastavit či zvrátit. Díky tomu se původní vládnoucí blok vnitřně štěpí, což dává šance opozici, aby navázala se vstřícně vystupujícími složkami autoritářské moci kontakty a dohodla kroky nutné pro zásadnější změnu (nejčastěji svobodné volby) i jejich načasování.

Jedná se o variantu, kterou většina autorů pokládá za nejvhodnější a ve svém důsledku i nejúspěšnější. Je však rovněž tou nejobtížnější, neboť zahrnuje četná rizika. Jedním z nich je, že v rámci těchto procesů není porušena kontinuita elity a část předchozích nositelů moci si uchovává mocenské ambice a je schopna je naplnit, aniž by jim v tom nově se tvořící politické síly dokázaly (a mohly) účinně zabránit.

Přechod kolapsem, resp. zhroucením autoritářského režimu

Jedná se o typ, k němuž lze přiřadit nejvíce konkrétních případů. Jeho charakteristickým znakem je, že autoritářská moc není schopna tento proces změny kontrolovat. Průvodním jevem je výrazná změna všech struktur, odsunutí všech předních představitelů autoritářského režimu na okraj dění. Nově budovaný režim většinou postrádá výraznější kontinuitu a většinu svých struktur musí znovu vybudovat a ustavit. Zařazují se k němu změny režimů v Německu, Itálii a Japonsku po druhé světové válce, transformace režimů v Řecku či Portugalsku v první polovině sedmdesátých let či argentinský případ z let 1982–1983.

Přechod sebevyloučením

Někdy bývá rovněž označován jako přechod „stáhnutím se“ (viz Mainwaringem uváděný přechod oddělením). Většinou je spojován se silnou erozí autoritářského režimu, která je doprovázena neschopností vládnoucích skupin uchovat si moc a dále vládnout. Vnitřní destrukce moci nedává jejím představitelům možnost „uhájit“ pro sebe část politického prostoru pro budoucnost, musí se prakticky všech takových ambicí vzdát. Poslední zbytek kontroly nad předáváním moci ztrácejí v prvních svobodných volbách (Dvořáková, Kunc, 1994, s. 63). Typickými příklady těchto absolutních selhání a vyčerpání autoritářské moci jsou případy latinskoamerických režimů v Bolívii (1979–1980) či v Peru (po roce 1980).

15.3 Procesy nastolování demokracie

V politologických rozborech se jedná o problematiku, která je v současnosti pokládána za zvláště aktuální. Logicky doplňuje předchozí úvahy o možných cestách změny nedemokracie v demokracii. Hlavní pozornost se věnuje těm aspektům a problémům, které mohou vývoj k demokracii uspišit, či mu zabránit. Obecným problémem takto definované tematiky výzkumu je, že a priori předpokládá, že výsledkem procesu změn bude demokracie. Mnozí tranzitologové však zdůrazňují, že výsledek není nikdy dán, že demokracie je pouze jednou – a mnohdy spíše okrajovou – možností transformačních procesů. Proto zdůrazňují spíše cestu, způsob provádění změn. Tedy zda a v jaké míře dodržuje a rozšiřuje demokratické postupy řešení konfliktů ve společnosti, či nikoli.

Hlavním tématem přechodů k demokracii je snaha stanovit etapy, v nichž se celý proces odehrává. Určité nosné myšlenky k tomuto problému nalezneme již v pracích z let šedesátých (D. Rustow), ale nejvíce studií na toto téma pochází až z osmdesátých a devadesátých let.

15.3.1 První pokusy o vymezení hlavních etap přechodu (D. Rustow)

Ačkoli se problematikou procesů vedoucích k prosazení demokratického politického systému začali zabývat politologové až v posledních letech, lze zájem o tento problém odhalit i v rozborech věnovaných problematice demokracie z přelomu let šedesátých a sedmdesátých. V dnešní době je nejvíce ceněnou prací studie Dankwarda Rustowa *Přechody k demokracii: na cestě k dynamickému modelu* (Transitions to Democracy: Towards a Dynamic Model), publikovaná roku 1970. Jedná se o poměrně stručný, avšak myšlenkově velmi přínosný text. Rustow staví celou svou úvahu na myšlence, že demokracie je většinou vedlejším produktem jiných bojů a konfliktů a že je ve skutečnosti „málokdy chtěným cílem“. Je především výsledkem zjištění, že „konflikt nelze řešit zničením protivníka“. (Dvořáková, Kunc, 1994, s. 20)

Na rozdíl od autorů, kteří zdůrazňovali význam ekonomických, sociálních a vzdělanostních kritérií jakožto podstatných podmínek úspěšného budování demokracie, pokládá Rustow za jedinou podmínku úspěšného přechodu, bez níž jsou veškeré úvahy o perspektivách prosazení demokracie liché, bezpodmínečnou shodu rozhodujících aktérů transformace na zachování stávající politické komunity. Nedomnívá se rovněž, že by podstatnou podmínkou úspěchu demokratizace byla počáteční ochota vytvořit demokratický politický systém. Aby se tento projekt uskutečnil, je nutná ochota ke kompromisům, podmíněná neschopností kteréhokoli z aktérů dosáhnout v rámci transformačních

etap rozhodující převahy nad ostatními. Domnívá se rovněž, že veškeré takové kroky by proces postupné demokratizace zastavily. Důvody spatřuje v tom, že pocit dočasné převahy může u momentálního vítěze posílit neochotu jednat s dalšími aktéry. Svá rozhodnutí začne prosazovat jako jednoznačný a nezpochybnitelný vítěz, začne se prosazovat většinová logika řešení konfliktů, kdy vítěz bere vše a poražený ztrácí možnost na obranu. Poražený se dostává do nevýhodného postavení, v němž zažívá pocit absolutní ztráty a obavu, že mu v budoucnu dnešní vítěz již neposkytne příležitost stávající poměr sil změnit. Proto vidí největší šance pro prosazení demokracie v tom, že se v průběhu procesu postupné demokratizace neobjeví žádná dostatečně silná skupina, která by mohla ve snaze zajistit si trvalé vítězství procesy transformace zvrátit. Skutečnost, že by takový vítěz proklamoval krátce po svém vítězství demokracii jako svůj trvalý cíl, nemá vliv na následné, jím uskutečňované nedemokratizační kroky.

Pro zdůraznění vymezil D. Rustow tři fáze, v jejichž průběhu se odehrávají rozhodující transformační změny:

- fáze přípravná,
- fáze rozhodující,
- fáze uvykací.

V *přípravné fázi* se objevuje skupina aktérů, kteří jsou ochotni vystoupit proti stávajícímu nedemokratickému režimu a jsou navíc schopni provádět koordinované akce. Tyto aktivní elity nemusí v žádném případě sdílet společnou touhu po budování demokracie, ba nemusí mít vůbec žádnou ochotu společně se podílet na budování jakéhokoli systému. Jediné, co mít musí, je nespokojenost se stávajícím režimem, díky níž budou ochotny přehlížet vzájemné rozdíly a potlačit antagonismus (typickým příkladem takových vnitřně nejednotných skupin jsou např. různé typy národních front bojujících proti koloniálním vládám či české Občanské fórum). Důležité rovněž je, aby se v této fázi vývoje neobjevil žádný subjekt, který by byl schopen proces samostatně ovládnout. Fáze končí rozhodnutím alespoň části aktivních bojovníků proti nedemokratickému režimu institucionalizovat některé již demokratické procedury řešení konfliktů (např. volební právo, svobodné volby, postavení opozice).

Pro *rozhodující fázi* je typické, že se demokratické postupy řešení konfliktů rozšiřují na stále větší množství otázek, je postupně vypracován celý mechanismus řešení potenciálních i skutečných konfliktů, aniž by však došlo k likvidaci podstatných aktérů demokratizace. Neznamená to ovšem, že se v této fázi již jednoznačně prosadily pouze ty skupiny a jednotlivci, kteří vědomě budují a prosazují demokracii. Stále přetrvávají spory a odlišné názory na cíle transformace a cesty k jejich dosažení. Převažuje však tzv. uvážlivý

konsenzus, tedy ochota k jednání a hledání shod a kompromisních řešení, které alespoň částečně uspokojí všechny zúčastněné.

Skuteční demokraté, tj. jednotlivci, kteří cítí a jednají jako demokraté a kteří svůj život spojují s prosazením demokracie jakožto ideálu, se objevují až v třetí, závěrečné fázi přechodu. Teprve v *uvykací fázi* jsou pragmatici nahrazeni „přesvědčenými demokraty“. Podstatné je, jak rychle se v tomto období rozšíří demokratické mechanismy řešení konfliktů ze sféry politické do sféry občanské. Čím více lidí je do tohoto politického a kulturního rámce začleněno, čím více se jich podílí na uchovávání a prosazování konsenzuálních forem řešení konfliktů, tím stabilnější demokracie je.

Podstatné na Rustowově rozboru fází demokratizace je snaha vymezit teoreticky proces, jenž by prosazení demokracie činil úspěšným. Celý proces postihl jako dynamický, který nutně nemusí k demokracii vést. Podařilo se mu poměrně jasně ukázat, jaké nástrahy na cestě k demokracii politické aktéry i společnost čekají, o jak složitý a komplikovaný proces se ve skutečnosti jedná. Jeho dalším, nikoli zanedbatelným poznatkem je, že výsledná demokratizace není nijak významně spojena s demokratickými hodnotami, které aktéři transformačního procesu zastávají. Skuteční přesvědčení demokraté nejsou motorem procesu, ale jeho výsledkem.

15.3.2 Etapy a vnitřní dynamika přechodů k demokracii

Jedním z předních „tranzitologů“, který se problematice vnitřní dynamiky přechodů věnuje od sklonku osmdesátých let, je Adam Przeworski. I on se přiklání k názoru, že demokracie je pouze jedním z možných důsledků přechodu (Przeworski, 1992). Ve své práci *Demokracie a trh* (Democracy and the Market) z počátku devadesátých let rozlišil přechod k demokracii na dvě základní fáze – *liberalizaci* a *demokratizaci* – a předložil odborné veřejnosti návrh jejich velmi podrobné vnitřní struktury s cílem poukázat na množství překážek, které mohou bránit úspěšnému dokončení přechodu, tedy vytvoření demokratického politického systému.

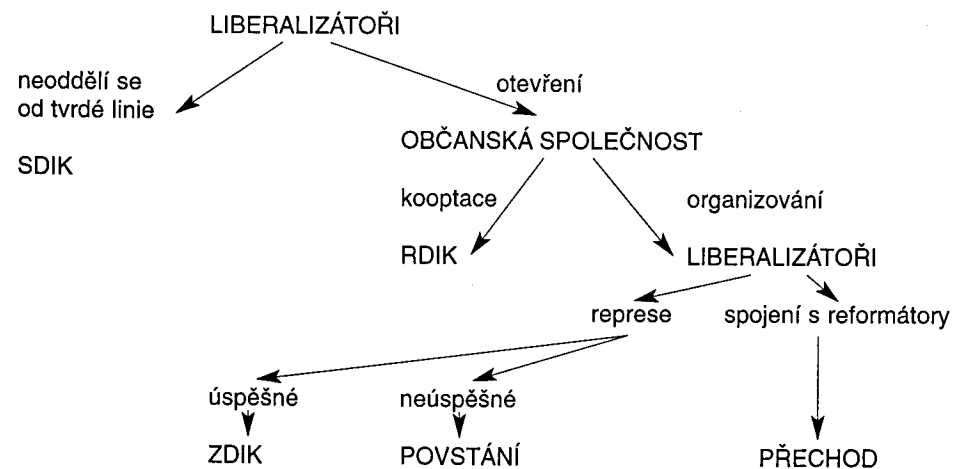
Liberalizace

Jedná se o počáteční fázi přechodu. Je to termín, kterým jsou souhrnně pojmenovány různé procesy v běžné politické praxi označované jako „otevření“, „přeformulování“ či „přestavba“ (*abertura, distensao, odnowa, perestrojka*), jež však mají jeden společný rys: otevírají prostor ovládaný autoritářskou mocí reformám. Liberalizace začíná v okamžiku, „kdy se z jakýchkoli důvodů dosavadní autoritářská pravidla hry počínají modifikovat ve směru rozšiřování a prohlubování práv pro další jednotlivce a skupiny, které byly z dosavadních autoritářských pravidel vyloučeny“. (Dvořáková, Kunc, 1994, s. 82)

Snaha alespoň části autoritářské elity navázat účinnou spolupráci s opozicí je odůvodňována potřebou nalézt spojence proti zastáncům tzv. tvrdé linie mezi příslušníky vládnoucích mocenských sil. Toto určité otevření stávajícího režimu může být motivováno jak zevnitř, tj. zájmy některých členů vládnoucí elity (nejčastější varianta), tak může být reakcí na tlak zdola (méně časté). Obecně lze shrnout, že se jedná o výsledek vzájemných vztahů části vládnoucích elit a části „autonomní občanské společnosti“. Liberalizace je proto úzce spojena s otevřením mocenské sféry, s jejím vnitřním rozštěpením.

Průvodním jevem této etapy přechodu je nestabilita, neboť v okamžiku, kdy dojde k byt jen minimálnímu otevření autoritářského režimu, začínají vznikat autonomní nezávislé organizace, skupiny, jejichž další existence je závislá na mnoha faktorech, které se teprve v procesu liberalizace objevují. Nelze proto přesněji určit, jakými cestami se bude systém ubírat; ani jaký bude výsledek liberalizace. V žádném případě však nelze od liberalizace očekávat, že jednou otevřená cesta i projevená ochota proměnit režim bude mít za následek skutečnou změnu režimu, že liberalizace přeroste do fáze demokratizace. Jak složitý je takový vývoj a kolik nástrah různým skupinám aktérů klade, ukazuje podrobně a logicky zpracovaný model A. Przeworského (obrázek č. 2).

Obrázek 15.2 Proces liberalizace (Przeworski, 1992, s. 112)



Vysvětlivky:

SDIK - status quo diktatura
 RDIK - rozšířená diktatura
 ZDIK - zúžená diktatura

Model může sloužit jako vhodná ukázka aplikace principů teorie her na úvahy o přechodech k demokracii. Jedná se o logickou strukturu variant, které lze vytvořit vymezením alternativ buď–anebo (racionalizace obsažená v tomto modelu patří k těm prvkům, které bývají na modelu nejčastěji kritizovány) (Dvořáková, Kunc, 1994, s. 89). Przeworskému však tento postup umožnil předložit dosti bohatý výčet variant, z něhož lze snadno získat ten nejpodstatnější a nejdůležitější údaj: Úspěšnost přechodu z fáze liberalizace do dalšího přechodového stadia – demokratizace – je velmi omezena. Mnohem pravděpodobnějšími variantami dalšího vývoje tohoto stadia je uchování počátečního stavu (SDIK) nebo jeho přechod do jiné varianty stejné kategorie (RDIK či ZDIK). V reálném politickém životě se těchto slepých uliček vývoje vyskytuje příliš mnoho. Vyloučena však není ani radikalizace procesu, tj. varianta povstání.

Charakteristickým rysem liberalizace je tedy trvalá možnost restaurovat autoritářský režim, zvýrazněná přítomností institucí a struktur starého režimu, „jejichž funkce pouze postupně slábnou, přičemž však není vyloučeno jejich oživení“. (Dvořáková, Kunc, 1994, s. 90)

Demokratizace

Demokratizace je obecně procesem, který navazuje na úspěšnou liberalizaci, avšak logika obou procesů je odlišná. Předně, z odpůrců autoritářského režimu se v této fázi stávají aktivní účastníci procesu, mění se na autonomní, samostatné subjekty. Jejich vliv na proces změny se zvyšuje. Jedná se rovněž o etapu, v níž dochází k budování demokratických institucí, k prosazení demokratických a všemi akceptovaných pravidel hry. Postupně se tak posiluje jistota všech aktérů, že vynaložené investice a námaha budou zohledněny, alespoň v historické perspektivě. Systém se stává stabilizovanějším a poskytuje větší záruky.

Začátek demokratizace je vymezen okamžikem, kdy začínají vznikat na základě vzájemných jednání mezi částí autoritářské elity a skupinami, které k tomuto mocenskému prostředí nepatří, dohody o nových pravidlech hry. V tomto „dialogu o pravidlech“ pak Przeworski rozlišuje další dvě podetapy, v nichž se jako základní řeší následující problémy:

- jak se vyvázat z předchozího autoritářského režimu,
- jak budovat instituce odpovídající demokratickému režimu.

Pro první podetapu je typické jednak spojení obou umírněných křídel a jejich společný postup proti radikálům všeho zaměření a stejně tak i vytváření společných front a vnitřně nepřilíš diferencovaných hnutí.

V druhé podetapě naopak dochází k postupné diferenciaci, jejímž nejdůležitějším projevem je vznik značného počtu politických stran a různě definova-

ných skupin nabízejících specifické politické programy. Vnitřní diferenciací politického prostoru je zjevným dokladem prosazení nových pravidel volební soutěže a lze ji spojovat s ustavením pluralitního systému odpovídajícího svým charakterem demokracii.

Podle Przeworského je opodstatněné i v této demokratizační fázi přechodu rozdělovat politické aktéry do čtyř základních skupin: představitele starého režimu dělí na (a) reformátory (mohou, ale nemusí být ovlivněni liberalizací) a (b) zastánce tvrdé linie, nově se rodící aktéry dělí na (c) umírněné a (d) radikály. K zastáncům tvrdé linie nejčastěji patří příslušníci policie, byrokracie, někteří žurnalisté. Naopak reformátoři většinou pocházejí z řad politiků předchozího režimu a částečně i skupin mimo státní sektor (např. část buržoazie v kapitalismu či ředitelé podniků v socialismu). Umírnění a radikálové většinou nemají příliš odlišné zájmy, liší se však v názorech na způsob jejich prosazení; preferují tedy odlišné taktické kroky. Uvolnění může nastat pouze tehdy, pokud dojde ke spojení a strategické spolupráci mezi reformátory z řad předchozího autoritářského režimu a umírněnými na straně nových opozičních sil. Przeworski v této klasifikaci navazuje na starší práce, jakými jsou např. O'Donnellova studie z roku 1979 či v druhé polovině osmdesátých let vydaná publikace *Nejisté demokracie: prozatímní závěry* (Tentative Conclusions About Uncertain Democracies) autorů G. O'Donnella a P. C. Schmittera.

Obrázek 15.3 Varianty režimů odpovídající různým vztahům reformátorů a umírněných (Przeworski, 1992, s. 119)

		UMÍRNĚNÍ spolupracují s	
		RADIKÁLY	REFORMÁTORY
REFORMÁTORY spolupracují s	PŘEDSTAVITELI TVRDÉ LINIE	Autoritářský režim přežívá ve své staré formě	Autoritářský režim se uchovává díky provádění určitých ústupků (uvolnění)
	UMÍRNĚNÝMI	Demokracie bez záruk	Demokracie se zárukami

Strategie navazování vztahů mezi těmito čtyřmi skupinami mu slouží opět jako podklad logicky vystavěné typologie čtyř variant, k nimž lze v průběhu demokratizace dospět (Przeworski, 1992) (viz obrázek č. 3):

- Přežívá *starý autoritářský režim* – jako důsledek neschopnosti navázat účinnou spolupráci mezi umírněnými a reformátory. Každá z těchto skupin je stále silně vázána na své „stranické“ partnery, tedy umírnění na radikály a reformátoři na zastánce tvrdé linie. Výsledkem je existence dvou od sebe dosti výrazně oddělených bloků (Dvořáková a Kunc, 1994, navíc dodávají, že dosti běžným vyústěním takové situace je občanská válka).
- Přežívá *autoritářský režim s určitým uvolněním* – spolupráce umírněných s reformátory, kteří i nadále udržují spojení s představiteli tvrdé linie. V tom lepším případě je výsledkem přetrvání liberalizace.
- Vzniká *demokracie bez záruk* – takový model je výsledkem dohody umírněných s reformátory, která však umírněné nezbavuje vazeb na radikály.
- Vzniká *demokracie se zárukami* – znamená dohodu mezi umírněnými a reformátory o institucionální podobě budoucího režimu a časový harmonogram předávání moci. Typickým rysem tohoto modelu přechodu jsou tzv. kulaté stoly.

Shrnutí

- S úvahami o možných důsledcích demokratizace se setkáváme již v šedesátých letech. Jedním z průkopníků tohoto tematického studia se stal D. Rustow, který navrhl rozdělení procesu na tři od sebe se svou vnitřní logikou lišící etapy.
- Jeho následovníci pak tyto teze rozpracovali a v mnoha variacích se pokusili co nejvíce přiblížit k realitě probíhajících demokratizačních procesů. Zůstali však „věrni“ základní Rustowově myšlence, že se nejedná o jednotný a vnitřně nediferencovaný proces změny.

Literatura

- Brokl, L. (1990): Problémy přechodu k pluralitní demokracii. *Sociologický časopis*, vol. 26, č. 4, s. 249–261.
- Dvořáková, V., Kunc, J. (1994): *O přechodech k demokracii*. Praha, Slon.
- Karl, T. L., Schmitter, P. C. (1991): Models of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe. *International Social Science Journal*, vol. 43, č. 128, s. 269–284.
- Linz, J. J., Stepan, A. (1978): *The Breakdown of Democratic Regimes: Crisis, Breakdown, and Reequilibration*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Mainwaring, S., O'Donnell, G., Valenzuela, J. S. (eds.) (1992): *Issues in Democratic Consolidation. The New South American Democracies in Comparative Perspective*. Indiana, University of Notre Dame Press.

- Marlins, L. (1986): The 'Liberalization' of Authoritarian Rule in Brazil. In: O'Donnell, G., Schmitter, P., Whitehead, L. (eds.): *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy II*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, s. 72–94.
- O'Donnell, G., Schmitter, P. C. (1986): *Tentative Conclusions About Uncertain Democracies*. Baltimore, London, Johns Hopkins University Press.
- O'Donnell, G., Schmitter, P. C., Whitehead, L. (eds.) (1986): *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Przeworski, A. (1991): *Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Przeworski, A. (1992): The Games of Transition. In: Mainwaring, S., O'Donnell, G., Valenzuela, J. S. (eds.): *Issues in Democratic Consolidation. The New South American Democracies in Comparative Perspective*. Indiana, University of Notre Dame Press, s. 105–152.
- Rustow, D. (1970): Transition to Democracy. *Comparative Politics*, vol. 2, č. 2, s. 337–363.
- Share, D. (1987): Transitions to Democracy and Transition through Transaction. *Comparative Political Studies*, vol. 19, s. 525–548.
- Shils, E. A. (1961): *Political Development in the New States*. Gravehage, Mouton.
- Stepan, A. (1986): Paths toward Redemocratization: Theoretical and Comparative Consideration. In: O'Donnell, G., Schmitter, P., Whitehead, L. (eds.) (1986): *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, s. 65–84.

Teorie modernizace

Typickým rysem politologických studií první poloviny 20. století byl důraz na studium současných demokratických, tedy západoevropských a severoamerických společností a dynamiku jejich vývoje. Vně zájmu zůstávala problematika společností mimoevropských, resp. utváření a fungování jejich politických systémů. Dynamický poválečný vývoj ve třetím světě však v šedesátých letech zaměřil zájem části nastupující generace politologů i sociologů právě k těmto oblastem. Výsledkem byly nejen nové poznatky, ale i nová témata výzkumu, jež následně přinesla i zcela nové náhledy na vývoj a charakter evropské a severoamerické politické sféry.

Vedle otázek souvisejících s transformací politických systémů, kterým jsme se věnovali v předchozí kapitole, sehrály významnou roli ve vývoji politologie šedesátých a sedmdesátých let práce zabývající se problematikou modernizace a jejím vztahem k demokratizaci. V následujícím desetiletí se toto téma dostalo poněkud do pozadí odborného zájmu. Vývoj v zemích střední a východní Evropy počátkem devadesátých let však vedl k tomu, že politologové i sociologové si pod tlakem událostí provázejících rozpad bývalých federací v regionu začali klást otázky po příčinách, důvodech a perspektivách „rozchodu“. Nelze se proto divit, že někteří hledali vysvětlení v minulosti, v charakteristických rysech historického vývoje těchto zemí. Snažili a snaží se zjistit, jaké byly výchozí podmínky předcházející spojení různých společností do jednoho, federálního či posléze federalizovaného (případ Československa) státního celku, jak se tyto geograficky vymezené společnosti v rámci nových státních celků dále rozvíjely, jakou dynamiku zaznamenal hospodářský vývoj v různých oblastech (především rozvoj průmyslových odvětví a zemědělství), jak se měnila sociální struktura a kulturní život těchto společností, jak se rozvíjely komunikační spojnice mezi politickým centrem rozhodujícím o formách

řízení státního celku a zájmy a potřebami v jednotlivých regionech. Jinými slovy, jak se tyto společnosti modernizovaly, jak rychle a jakými cestami se ubíral jejich ekonomický, sociální a kulturní rozvoj, který jim měl zajistit stejnou úroveň, jakou měly vyspělé demokracie. Hledání odpovědí na tyto i související otázky nabízí možnost interpretovat rozpad zemí bývalého sovětského bloku i v kontextu nerovnoměrného vnitřního rozvoje těchto zemí, jak to dokládá studie českého sociologa Jiřího Musila *Česká a slovenská společnost. Shica srovnávací studie* (1993), která se stala prvním (a zatím i posledním) pokusem kriticky zhodnotit teorii modernizace a poukázat na možnosti jejího využití při interpretaci příčin rozpadu československé federace. Zastavme se proto u tohoto tématu poněkud podrobněji.

16.1 Rozvoj jako nezávislý politický fenomén (E. Shils)

Do politologických rozborů se dostala problematika rozvoje (development theory) moderní společnosti a ji doprovázejících ekonomických, sociálních i politických změn v souvislosti se zájmem o dynamiku a zákonitost vývoje západoevropských společností od 16. století. První interpretace vycházely z názoru, že rozhodujícím prvkem modernizace se stala průmyslová revoluce a ji provázející změna sociální struktury feudální společnosti. Vlastní politický vývoj, jeho charakter a postupné prosazení demokratických prvků, především všeobecného volebního práva, politických stran apod., byl pokládán za důsledek ekonomických a sociálních změn, byl tedy „pouze“ závisle proměnnou tohoto hektického období rozvoje. Prvním, kdo toto východisko zpochybnil a vnesl do politologických úvah pojetí vývoje politického systému jako nezávisle proměnné, byl americký politolog Edward Shils. Svou pozornost soustředil především na ty aspekty modernizace, které podle jeho názoru činí z vývoje politické sféry jedinečný proces, který má svou vlastní dynamiku a zákonitost. Jeho práce *Politický rozvoj v nových státech* (Political Development in the New States) z roku 1960 se stala na dlouhou dobu základem tzv. nových rozvojových teorií v politologii.

Shils vyšel z přesvědčení, že všechny ve 20. století se modernizující země mají jeden totožný cíl: Snaží se vytvořit „demokratickou a rovnostářskou společnost“, společnost „dynamickou“, která by svým charakterem odpovídala západoevropským demokraciím současnosti. Každá „nová společnost“ se proto zcela samozřejmě snaží vytvořit takový řád, v němž jsou dodržovány právní normy, v němž existují a plní svou reprezentativní funkci zastupitelské instituce a v němž nejsou porušována občanská práva. Realizace těchto principů je prvořadým cílem všech modernizujících se společností a nově formulova-

ných politických systémů. Jak ukázal vývoj po druhé světové válce, narážejí mimoevropské společnosti (především v Africe a Asii) ve své snaze napodobit fungující demokracie na četné problémy, které vyplývají jednak z nedostatečně rozvinuté ekonomiky, jednak z nedostatečně velkého počtu příslušníků elity, kteří by byli schopni a ochotni daný proces rozvíjet. Stejně tak se potýkají s „masou apatického obyvatelstva“, jejíž příslušníci jsou trvale výrazně závislí na tradičních (tedy předmoderních – kmenových, klanových, náboženských apod.) autoritách, podléhají tradičním normám a hodnotám. Příslušníci „nové“ elity jsou v izolaci a jsou ponecháni většinou pouze sami sobě, vytvářejí často velmi omezený okruh těch, kdo nejen změny žádají, ale mají i jasnější představu o jejich podobě a smyslu. V kombinaci s převažující zemědělskou výrobou a nedostatkem vzdělanosti převažuje v těchto společnostech vliv tradičních prvků (náboženských či kmenových elit, hodnot, institucí). Důsledkem takového stavu je vytváření zcela specifického politického prostředí, které v rámci procesu modernizace upřednostňuje výrazný centralismus. Ten má nahradit zprostředkující roli chybějících sociálních skupin (tou nejdůležitější je střední třída, jejíž role v demokratizaci západoevropských společností je pokládána za nezastupitelnou). Veškeré problémy, krize, sklony k autoritářství i nestabilitu rozvojových společností Shils pokládal za výraz síly a přežívání tradičních prvků a jejich vlivu na vývoj těchto společností v období postupně se prosazující modernizace.

Ve snaze zjistit, kolik rozvojových zemí bylo v padesátých letech 20. století schopno vytvořit demokratický politický systém, resp. kolik zemí a v jakém časovém horizontu bylo schopno tento základní cíl splnit, vymezil Shils celkem pět základních typů politických systémů:

- politické demokracie (*political democracies*);
- poručnické, resp. řízené demokracie (*tutelary democracies*);
- modernizační oligarchie (*modernizing oligarchies*);
- totalitní oligarchie (*totalitarian oligarchies*);
- tradiční oligarchie (*traditional oligarchies*).

Každý z typů představuje systém se specifickou strukturou vlády, odlišným typem institucí a rolí, kterou hrají politické elity při prosazování demokracie.

16.1.1 Politické demokracie

Politické demokracie jsou systémy, v nichž funguje relativně autonomní legislativa, exekutiva, soudy. Setkáváme se zde s autonomními zájmovými skupinami, politickými stranami i masovými médii, které plní zprostředkující funkci mezi obyvatelstvem a politickou sférou. Jedná se prakticky o politické

systémy odpovídající moderní západoevropské demokracii. Nelze je proto podle Shilse použít ke studiu problémů souvisejících s modernizací. Jsou svého druhu cílem, jehož ostatní chtějí dosáhnout. Přesto nelze tvrdit, že tyto systémy neprodělávají změny. I ony se trvale proměňují, neboť „demokracii nelze nikdy uskutečnit, lze ji pouze stále zlepšovat“. Stejně tak není opodstatněné se domnívat, že se s tímto typem moderního politického uspořádání setkáváme výlučně v Evropě, resp. USA. Obdobný typ systému podle jeho názoru existoval počátkem druhé poloviny 20. století i v Indii či Japonsku, mohli jsme se s ním setkat v Turecku, Izraeli a Chile.

16.1.2 Poručnické demokracie

Poručnickou demokracii lze nejstručněji charakterizovat jako provizorní náhradu cíle. Jedná se o takovou formu politického uspořádání, která odpovídá po formální stránce normám demokratické společnosti. Je zde uplatněno všeobecné volební právo, existuje formální ochrana základních občanských svobod, jsou vytvořeny základní charakteristické strukturální formy demokracie (parlament, exekutiva, politické strany). Při prvním, zběžném pohledu je poručnická demokracie totožná s politickou demokracií. Zbývá jediné: faktická demokratizace společnosti, tedy naplnění formy obsahem. Tento cíl je však jen velmi těžké naplnit, neboť většinou je taková rozvojová společnost příliš „zakotvena“ v tradicích a většina jejích příslušníků není ochotna akceptovat nutné, často velmi radikální zásahy do svého života. Donucení se pak jeví těm, kdo prosazují změnu, jako jediná vhodná cesta k důsledné modernizaci společnosti. Proto je podle Shilse typickým rysem všech režimů odpovídajících poručnické demokracii výrazná koncentrace moci v exekutivě a silné postavení byrokracie. Naopak zákonodárná pravomoc parlamentu a jeho poslanců bývá většinou značně oslabena či se jedná prakticky o zcela bezmocnou instituci, která je vyloučena z možnosti zasáhnout do vývoje a ovlivňovat politický proces. Fakticky je zákonodárná moc v daném typu systému pouhým formálním přívažkem moci výkonné, přívažkem, který dotváří pouze vnější podobu systému. Příčinu spatřuje Shils ve výrazné slabosti politických stran, resp. jejich přímé vazbě na tradiční struktury. Soutěživost politických stran zcela chybí, strany se omezují pouze na schvalování rozhodnutí přijatých výkonnou mocí. Tyto tradiční vazby je třeba, má-li být proces modernizace a demokratizace úspěšně završen, odsunout na okraj dění. Zcela logickým doplňkem tohoto rozložení sil je výrazné omezení nezávislosti soudů. Ve srovnání s politickou demokracií se jedná o systém více autoritářský. Ačkoli se Shils pokusil přičlenit k tomuto typu politického systému konkrétní země, zdůrazňoval, že existuje současně příliš mnoho důvodů, proč být při očekávání pozitivních vý-

sledků spíše skeptický. Hektický politický vývoj po druhé světové válce sice v některých případech naznačil, že se určitá země (Súdán, Libanon či Ghana) pokusí dosáhnout modernizace a demokratizace prostřednictvím tohoto modelu, ale časový odstup nutný pro jednoznačné závěry byl v dané době velmi malý. Přesto právě Shilsovu snahu formulovat perspektivní typ politického systému posilujícího demokracii a modernizujícího ekonomiku, sociální strukturu i kulturu si cenilo mnoho Shilsových současníků (především G. A. Almond), ale i následovníků (z českých autorů např. V. Dvořáková a J. Kunc v již zmiňované práci o přechodech k demokracii).

16.1.3 Modernizační oligarchie

Modernizační oligarchie na rozdíl od poručnické demokracie představují typ systému, který je prakticky plně kontrolován byrokracií a/nebo důstojnickými klikami. Demokratické instituce jsou zde silně potlačeny nebo vůbec neexistují. Stejně jako v poručnických demokraciích i zde chybí soutěživý stranický systém. Je dosti časté, byť ne zcela vyloučené, že se elity ani nesnaží prohlašovat demokracii za svůj cíl. Hlavním cílem je ekonomický rozvoj země. Proces modernizace proto provází snaha zrušit vše tradiční a rovněž eliminovat problematické průvodní jevy transformace politického systému, jakým je např. korupce. Klasickými příklady jsou Turecko za Mustafy Kemala či Írán v letech vlády šáha Rezy Pahlavího.

16.1.4 Totalitní oligarchie

Totalitní oligarchie se liší od předchozího typu mírou vzájemného prolínání roviny politické a sociální, dále vysokým stupněm koncentrace moci v rukou vládnoucí elity a tempem sociální mobilizace. Shils, podobně jako mnoho jiných, o nichž jsme se podrobněji zmínili v předchozím textu, rozlišuje dva typy totalitarismu: (a) bolševický (tj. sovětský) a (b) tradicionalistický (tj. totalitní systém nacistického Německa a fašistické Itálie). Pro bolševickou formu totalitní oligarchie je podle Shilse typické, že v ní politická moc proniká mnohem hlouběji do společnosti; systém je zaměřen revolučně a globálně. Naopak národní socialismus a fašismus ponechává autonomii takovým institucím, jakými jsou církve či ekonomické zájmové skupiny. Jedná se o systémy, které byly zaměřeny výrazně militantně.

16.1.5 Tradiční oligarchie

Tradiční oligarchie jsou především monarchie a dynastické formy vlády, které jsou založené na zvykovém právu spíše než na ústavních textech. Vládnou-

cí elita a byrokracie se rekrutují výlučně z řad pouze některých skupin obyvatelstva, přičemž rozhodující roli hrají příbuzenské či klientelní vztahy. Demokratická volba a výběr zde neexistují. Centrální mocenské instituce nemají výraznější možnost kontrolovat lokální sféru. Kapacita ke změně je v těchto systémech výrazně omezena. Pouze armáda a policie, případně část civilní byrokracie jsou záměrně a vědomě budovány tak, aby usnadnily lepší kontrolu nebo ochranu před modernizačními trendy. Moderní struktury se proto v tomto typu politického systému vyvíjejí jako defenzivní, jako reakce na problémy a vnější tlaky, kterým systém nedokáže stávajícími, tedy tradičními prostředky dále čelit. Přesto se ani těmto systémům podle Shilse nedaří zcela zabránit modernizaci, jak ukázal vývoj ve čtyřicátých a padesátých letech např. v Nepálu, Saúdské Arábii či Jemenu.

Obecný závěr, k němuž Shils na základě svého rozboru dospěl, zněl: Výchoziskem modernizace jsou tradiční oligarchie, cílem tohoto procesu jsou politické demokracie. Cesta k tomuto cíli může vést přes odlišné typy politických systémů (poručnickou demokracii, modernizační oligarchii i totalitní oligarchii). Do značné míry přitom záleží na tempu, kterým jsou změny prosazovány, a na reakci tradiční společnosti. Nejčastějším typem politického systému, s nímž se podle Shilse v nezápadních systémech v padesátých letech bylo možné setkat, byly poručnické demokracie a modernizační oligarchie. Ty představovaly již nastartovanou modernizaci. Tradiční oligarchie se vyskytovaly pouze tam, kde byla modernizace teprve na svém počátku a její dopad na společnost a politickou sféru nebyl zatím výrazný.

16.2 Modernizace a institucionalizace (S. P. Huntington)

Poněkud odlišný pohled prezentoval ve svém modelu vztahu modernizace a rozvoje Samuel P. Huntington. Již roku 1965 v článku *Politický rozvoj a politický úpadek* (Political Development and Political Decay) vymezil základní teze vztahující se k problematice vývoje moderní společnosti. Podle jeho názoru:

- *Rozvoj je fenoménem obecným*, který je spojen se všemi typy společností. Není proto oprávněné věnovat se v souvislosti s touto problematikou pouze společnosti současné. Je proto vhodné i v politologické analýze tuto problematiku pojímat především jako téma historické.
- Je třeba *odlišit modernizaci v oblasti ekonomické, sociální a kulturní na jedné straně a politický rozvoj na straně druhé*. Jedná se o dva zcela samo-

statné prvky vývoje. Vazba mezi nimi sice existuje, ale vzájemně nejsou podmíněny.

- Politický rozvoj musí být definován pomocí takového specifického kritéria, které je s ním jednoznačně a nezeměnitelně spojeno. Takovým kritériem je podle Huntingtona *institucionalizace*, neboť bez institucí nemůže žádný politický systém, tedy žádná společnost existovat. „Všechny politické systémy potřebují ke svému rozvoji stabilní, adaptované, komplexní, autonomní a vnitřně soudržné instituce.“ Charakter institucí proto vypovídá o charakteru daného politického systému a přispívá k jeho poznání a zhodnocení.

16.2.1 Podobnosti a rozdíly mezi politickými systémy

Jednou ze základních Huntingtonových tezí bylo, že nejdůležitějším rozdílem mezi odlišnými politickými systémy není forma vlády, ale *stupeň vlády*. Pod tento pojem zahrnoval rozdíly v užívání konsenzuálního oproti konfliktnímu řešení sporů, stupeň integrace dané komunity, rozšíření představ o legitimitě vlády a legitimitě jí prováděných kroků, míru a stupeň organizovanosti společnosti a jejích institucí, efektivnost působnosti vlády a politických institucí a v neposlední řadě i stabilitu systému jako celku. Například politické systémy Spojených států, Velké Británie či bývalého Sovětského svazu by bylo možné podle jeho soudu označit za prakticky totožné, pokud bychom je ovšem hodnotili pomocí takových kritérií, jakými je schopnost vlád vládnout, legitimita těchto vlád a jejich vazba na společnost. Ve všech těchto zemích totiž bylo možné se setkat s vládami, které skutečně vládly. Tím se podle Huntingtona tyto systémy ještě počátkem šedesátých let výrazně lišily od všech systémů v afrických či asijských zemích, ale stejně tak i od zemí Latinské Ameriky. Vedle mnoha nedostatků ve sféře ekonomické chyběla těmto mimoevropským zemím především „politická komunita“, tedy funkční a legitimní vlády, které by měly dostatečnou autoritu na to, aby mohly provádět kroky nutné pro stabilní a efektivní vládnutí. Příčinou daného stavu byla *rychlá sociální změna a rychlá mobilizace nových skupin v politické sféře, k níž v těchto zemích v průběhu první poloviny 20. století došlo. Tyto změny byly prováděny jen velmi pomalým rozvojem politických institucí*.

Tato Huntingtonova teze se stala hlavní tezí rozsáhlé práce *Politický řád v měnících se společnostech* (Political Order in Changing Societies), kterou vydal v roce 1968. Na rozdíl od Shilse zastával názor, že prvopočátkem celého dynamického procesu modernizace a demokratizace byly změny ekonomické. V mimoevropských oblastech však těmto změnám neodpovídalo tempo změn politických institucí. V padesátých i šedesátých letech se právě tato nerovnoměrnost ve vývoji jednotlivých rysů moderní společnosti a politického systé-

mu jevila v mimoevropských zemích ve srovnání s „ideálními rozvinutými demokraciemi“ jako rozhodující. Interpretace odlišné dynamiky modernizace pak vedla Huntingtona k názoru, že modernizace přinesla v mimoevropských zemích snížení schopnosti tradičních autorit a institucí zvládnout nastartovaný proces ekonomického rozvoje a s ním spojené – a stále se zvyšující – politické požadavky obyvatelstva. (Teprve zesílení vnitropolitického napětí a četné národní a etnické konflikty v některých západoevropských zemích, které začaly silit od sklonku šedesátých let /např. vlna silícího skotského a velšského nacionalismu ve Velké Británii/, ukázaly, že určité rysy nerovnoměrně se šířící modernizace nejsou cizí ani klasickým rozvinutým demokraciím.)

Studium modernizace však mělo ještě jeden, čistě politický aspekt: Především v USA byl mezi politology rozšířen názor, že rozvojovým zemím je třeba na jejich cestě k vymanění se z tradičního nedemokratického modelu vládnutí pomoci. Tato pomoc měla být hlavně ekonomická. Huntington však právě tento přístup kritizoval. Podle něj jsou *ekonomický rozvoj a politická stabilita dva na sobě nezávislé cíle a pokrok v jednom směru neznamená nutně pokrok v druhém.*

Další překážku „smysluplné a vhodné pomoci USA rozvojovému světu“ spatřoval v tom, že Američané nejsou schopni pochopit situaci v zemích, kterým chtějí pomáhat. Důvod? Chybí jim prožitek takové situace zaostalosti, nemají vlastní historickou zkušenost v hledání rovnosti – od počátku se cítili všichni sobě rovni. V rozvojových zemích však tento pocit apriorní rovnosti chyběl a stále ještě chybí, a je tudíž nutné se k němu teprve propracovat. Proto se Huntington domníval, že prvořadým cílem je, aby v těchto nově se modernizujících zemích nejprve vznikla vláda, která by byla opravdu schopna vládnout a současně se podřídit zájmům lidí, jimž vládne, jak o ní uvažoval J. Madison v dopise občanům státu New York roku 1788 (*Federalista* č. 51). Prvotním problémem rozvojových zemí tedy nebylo podle Huntingtona dosažení svobody, ale vytvoření *legitimního veřejného řádu*. Tento legitimní veřejný řád spojoval s jednotnou vládou, kterou by komunita jako celek byla ochotna přijmout a jejímuž vedení by byla ochotna se podřídit.

16.2.2 Politické instituce

Základní Huntingtonovou tezí bylo, že při absenci sociálního konfliktu nejsou politické instituce nutné; naopak při úplné absenci sociální harmonie nejsou možné. Jinými slovy, pokud na sebe dvě či více „společností“ – např. národních států v rámci federace či etnicky, kulturně, popř. nábožensky zakotvených skupin, o nichž uvažuje A. Lijphart ve své teorii konsociační demokracie – nahlíží jako na úhlavní nepřátele a pokud tento pohled nezmění, nemohou spo-

lu vytvořit základ jednotné komunity. Aby mohly vytvořit jedinou, vnitřně soudržnou společnost, musí být jejich zájmy v obecných rovinách shodné, kompatibilní. Stupeň určující soudržnost komunity závisí právě na váze a vlivu politických institucí, neboť komunita je v komplexní společnosti vytvářena politickými akcemi a uchovávána prostřednictvím politických institucí. Politické instituce jsou nutné pro ochranu společnosti jako celku, jsou schopné zabránit jejímu rozpadu a regulovat konflikty, které ve společnosti vznikají a s nimiž se musí vypořádat, má-li zůstat „životaschopná“.

Huntington dále dovozoval, že čím komplikovanější, a tudíž komplexnější určitá společnost je, tím vyšší bude i míra její institucionalizace. Jedině tak si podle jeho soudu může rozvinutá, tedy moderní společnost zajistit základní podmínku své dlouhodobé existence, neboť pouze takový systém je schopen rychleji a účinněji reagovat na změny, resp. je řídit. Naopak stát, který není schopen sám změny provádět, nemá před sebou dlouhodobou perspektivu (E. Burke). Huntington se zcela vědomě odvolává na Aristotela, podle něhož je klasickým případem nejjednoduššího institucionálního systému tyranie, která však má velmi omezenou životnost. Stejně jako antičtí autoři (Cicero, Platon i Aristoteles) se i on přiklání k názoru, že nejlepší a nejjistější forma vlády není „čistá“ vláda, ale kombinace „dobrých prvků“ všech vlád, neboť ta umožňuje, aby systém nedegeneroval. Zdůrazňuje však, že vyšší míra institucionalizace je jednou ze základních podmínek schopnosti politického systému jako celku reagovat vhodně a přiměřeně na nutné změny, k nimž v souvislosti s vývojem každé společnosti dříve nebo později dochází.

Je pravda, že důraz na instituce a na jejich vztah k politickému rozvoji nebyl v politologických úvahách a rozborech výraznou novinkou. Věnoval jim pozornost v několika pracích z šedesátých a počátku sedmdesátých let S. Eisenstadt, počátkem sedmdesátých let uvažoval o významu institucí ve své studii o třídách a třídním konfliktu v průmyslové společnosti i R. Dahrendorf (své úvahy shrnul ve výboru studií k problematice sociálního konfliktu v moderní době, který vyšel počátkem devadesátých let i ve slovenském překladu). Přesto to byl právě Huntington, kdo zašel v hodnocení významu institucí pro politický rozvoj nejdále. Tím, že z institucionalizace vytvořil jedinečné a současně nejdůležitější kritérium politického rozvoje, přiměl všechny své současníky i následovníky, aby právě tomuto fenoménu začali věnovat zvýšenou pozornost.

Vztah institucionalizace a rozvoje

Jednou z etap, v nichž hrají podle Huntingtona instituce zvláště důležitou roli, je období modernizace, kdy dochází v důsledku výrazných změn ve sféře ekonomické (vznik nových odvětví výroby) k velkým změnám v mobilitě oby-

vatelstva (přesuny z venkova do měst) a změnám jejich sociálního statutu (ztráta sociálních vazeb, pauperizace, ztráta kulturního zázemí). Průvodním jevem všech těchto změn je zvyšující se politizace nově vytvořených sociálních skupin. (Huntington, 1968, s. 140–147) Tyto nové skupiny ztrácejí vazbu na politické instituce, které představují starý systém, jenž není schopen vyhovět jejich potřebám a požadavkům. Musí si tedy vytvářet instituce nové, odpovídající změněným sociálním a ekonomickým, popřípadě i novým kulturním podmínkám. Pokud však jsou staré instituce schopné na nové podmínky včas a vhodně reagovat, je daná společnost vystavena mnohem menším otřesům a problémům, než je tomu v případech, kdy je tradiční společnost příliš rigidní. A právě problémy provádějící proces modernizace neevropských společností ve 20. století (a zvláště pak počátku jeho druhé poloviny) jsou podle Huntingtona „klasickým“ příkladem neschopnosti tradičních institucí reagovat na nové sociální změny a potřeby. Destrukční dopad konfliktů v této etapě vývoje je tedy jednoznačně výrazem nedostatečnosti institucí.

Politické instituce a jejich vliv ve společnosti závisí především *na podpoře*, kterou jsou tyto instituce schopny získat a udržet, a na *úrovni institucionalizace*. Míru (úroveň) institucionalizace určují podle Huntingtona tři následující kritéria (Huntington, 1968, s. 12–24):

- *adaptabilita*, tj. schopnost institucí přizpůsobit se změnám a novým potřebám společnosti;
- *autonomie*, tj. míra relativní samostatnosti institucí;
- *vnitřní soudržnost*, tj. schopnost institucí fungovat jako vnitřně integrované prvky politického systému.

Pro jejich vzájemný vztah platí, že (1) čím vyšší je schopnost institucí přizpůsobovat se nenadálým změnám, tím vyšší je rovněž stupeň institucionalizace společnosti; (2) čím je instituce starší, tím je pravděpodobně i stabilnější, resp. tím je její schopnost přežít v daném prostředí větší. Taková instituce je totiž svou dlouhodobou zakotveností v systému mnohem lépe připravena na *průběžné* přizpůsobování se novým požadavkům. Její výhodou rovněž je, že formulování nových požadavků může mnohem více ovlivňovat, a to natolik, aby neohrožovaly její existenci, a tím systém jako celek. Všechny modernizaci provádějící a modernizaci vynucené změny tak mohou být začleněny do stávajícího systému postupně, bez výraznějších zlomů a radikálních zásahů (snad nejtypičtějším příkladem takové postupné a trvalé proměny bez výrazných radikálních zlomů je vývoj britského politického systému). Staré instituce se spíše přežívají, nejsou destruovány v okamžiku, kdy ještě mohou, byť nikoli zcela uspokojivě, fungovat. Platí tedy, že čím déle instituce existují, tím více ovlivňují své okolí.

16.2.3 Účast na politickém rozhodování (politická participace)

Průvodním jevem modernizace je rovněž rozšiřování práva podílet se na politickém rozhodování, které je spojeno se zvyšující se snahou obyvatelstva podílet se na rozhodování. (Huntington, 1968, s. 32–39) Zcela přirozeně má tato snaha vliv na stabilitu režimu. K faktorům, které výrazně zvyšují potřebu účastnit se politického rozhodování v procesu modernizace, a tím zvyšují i nestabilitu politického systému, patří (a) *vzdělání* a (b) *ekonomický rozvoj*. Oba faktory porušují tradiční, předmoderní sociální vazby a politický statut obyvatel tím, že vytvářejí nové skupiny vzdělaných, resp. bohatých, avšak neplnoprávných osob. Zvyšují rovněž geografickou mobilitu obyvatel (stěhování do měst či průmyslových center za prací, vzděláním) a v důsledku toho se podstatnou měrou mohou podílet, pokud tomu konkrétní podmínky odpovídají, i na zvyšování etnického napětí a konfliktů.

16.2.4 Typy politických systémů

Podle Huntingtona by však bylo omylem se domnívat, že proces modernizace s sebou vždy přináší vytvoření „moderního“ politického systému, tedy demokracie. Jediné, co lze jednoznačně s modernizací podle Huntingtona spojovat, je *změna*. Modernizace v jeho pojetí vždy znamená změnu politické elity, změnu názorů na legitimitu vlády (vláda od Boha je nahrazena vládou vznikající na základě volby), změnu politických struktur, resp. vznik nových politických subjektů reprezentujících nově definované zájmy.

Právě tato změna jakožto obecný rys rozvoje byla příčinou nestability politických systémů rozvojových společností v průběhu 20. století. Tzv. chudé společnosti, tj. společnosti málo ekonomicky rozvinuté, nejsou podle Huntingtonova názoru nestabilní proto, že jsou chudé, ale proto, že se snaží stát bohatými. „Čistá“ tradiční společnost je sice chudá, ale je to společnost stabilní, funkční.

Vztah mezi modernizací a stabilitou lze doložit nejen vývojem mimoevropských společností, ale četné doklady poskytuje vývoj v dnes již rozvinutých moderních demokraciích. I zde docházelo v důsledku nestejného tempa procesu modernizace v rámci jedné společnosti k výrazným rozdílům mezi více dynamicky se rozvíjejícími městy, kde se objevovaly větší sociální a politické problémy, a stabilnějšími venkovem, kde modernizace neprobíhala stejně intenzivně a ve stejném časovém rozpětí. Proces tak dostával geografický rozměr, který se mohl projevit v nerovnoměrnosti modernizace celých regionů. (Huntington, 1968, s. 72–78) Tento aspekt dokládají novější výzkumy provádě-

děné zvláště intenzivně od sedmdesátých let, především teorie vztahu centra a periferie, které se věnujeme v následující kapitole.

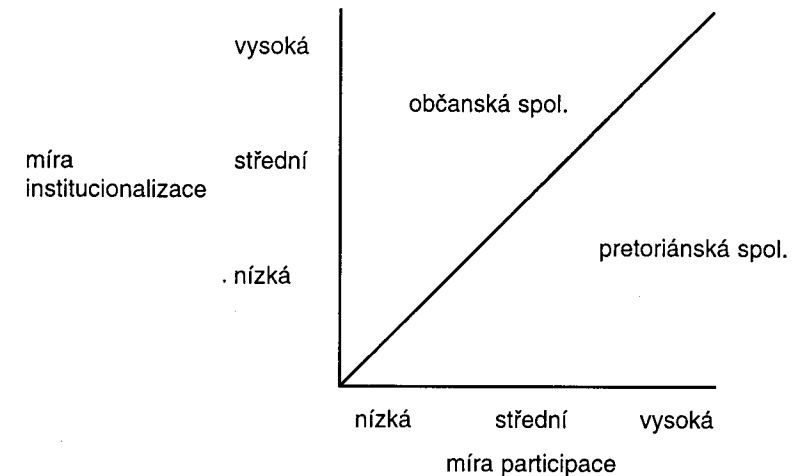
Nestabilita politického systému je rovněž výrazem vztahu stupně modernizace a rychlosti, s níž tato probíhá. Například na území dnešní Velké Británie trval podle Huntingtona proces modernizace plných 183 let a lze jej vymezit roky 1649 a 1832. Mezník 1649 byl zvolen jako rok, kdy parlament rozhodl o tom, že král Karel I. bude postaven před soud jako hlavní viník občanské války. Na tomto podkladě pak byl panovník odsouzen pro daný účel zřízeným Nejvyšším soudním tribunálem k trestu smrti (vykonán 30. ledna 1649). Byl tím dovršen zásadní revoluční zlom, znamenající rozhodnutí jak s konkrétní osobou panovníka, tak – a to z hlediska následného vývoje, jenž podle Huntingtona spadá do procesu postupné modernizace britské společnosti – s institucí feudálního království. Rok 1832 je mezníkem, s nímž je spojeno „završení“ procesu modernizace ve sféře politické. V červnu parlament schválil první „demokratickou“ reformu volebního zákona, která poskytla volební právo především představitelům tzv. střední buržoazie a dynamicky se rozvíjejících velkých průmyslových měst, jakými byly v té době Manchester, Birmingham, Sheffield, Bristol a pochopitelně Londýn (například se tak voleb do dolní komory britského parlamentu mohl účastnit každý pátý Angličan a osmý Skot). Počet voličů se prakticky zdvojnásobil. Podle českého historika Josefa Polišenského plnil zákon z roku 1832 dvojí funkci: měl „zachránit existující společenský řád“ a měl současně „sloužit jako nástroj sociální a politické inovace“ (Polišenský, 1982, s. 146). Jednoznačně tedy odpovídal Huntingtonově tezi o průvodních jevech procesu modernizace.

Naopak ve Spojených státech probíhal ve srovnání s Británií modernizační proces „pouze“ 89 let: od roku 1776, kdy došlo k zásadnímu zlomu ve válce kolonistů proti britské moci, do roku 1865, kdy Kongres USA zrušil otroctví (13. dodatek americké ústavy). Naopak dalším 21 zemím – z celkového počtu 26, které se začaly modernizovat v první čtvrtině 20. století – to trvalo již necelých třicet let. Čím později se tedy země podle Huntingtona začala modernizovat, tím kratší bylo období modernizace.

Rozsáhlý rozbor podmínek modernizace a jejich dopadu na různé typy společností završil Huntington vytvořením typologie politických režimů (obr. č. 1), které se od sebe liší stupněm institucionalizace a mírou participace občanů na politických rozhodnutích. Tato dvě kritéria jsou koncipována jako dvě na sobě nezávislá kontinua, která umožňují zvýraznit základní myšlenku, podle níž rovnoměrně se zvyšující participace a rovnoměrně narůstající institucionalizace by měla vést ke vzniku stabilní společnosti procházející

modernizací bez výrazných problémů. Jedná se však o ideální případ, s nímž se v historii nikde nesetkáváme.

Obrázek 16.1 Občanská a pretoriánská společnost (Podle S. P. Huntingtona, 1968, s. 79.)



Občanská a pretoriánská společnost: základní charakteristika

Občanská společnost (civic polity) je společností, v níž je vstup sociálních sil do politiky regulován a usměrňován silnými a stabilními politickými institucemi. **Pretoriánskou společností** (praetorian polity) charakterizuje naopak přímý vstup sociálních sil do politiky. (Huntington, 1968, s. 78–92) Občanskou společnost je proto možné označit za společnost rozvinutou, v daném smyslu moderní, tedy společnost schopnou regulace. Naopak obecným znakem společnosti pretoriánské je úpadek; je to společnost na sestupu, společnost, která se rozpadá. V pretoriánské společnosti prakticky chybí zprostředkující role institucí. Jedná se o takový typ společnosti, v níž se lze setkat s vysokou mírou politické participace, které však neodpovídá stejně vysoká míra institucionalizace. Veškeré požadavky přicházejí „z ulice“, přímo od lidí, jsou neregulované, jejich prezentace je nahodilá a často velmi intenzivní. Pro všechny takové společnosti je charakteristické, že v důsledku nižšího stupně institucionalizace podléhají velmi snadno a velmi často krizím. Setkáváme se zde rovněž s politicky velmi aktivními a antagonisticky zaměřenými sociálními skupinami, které odmítají řešit vzájemné konflikty cestou dohod a jednání. Odmítají tedy

jednoznačně všechny kompromisy a velmi často mění pravidla hry podle svých momentálních potřeb. Jednají impulzivně, pod dojmem probíhajících událostí a bez většího důrazu na budoucnost. V těchto typech režimů proto každá ze sociálních skupin využívá takových prostředků nátlaku, které jsou právě jí vlastní a odpovídají jejímu postavení v rámci společnosti jako celku: dělníci stávkují, bohatí využívají peněz ke korupci úředníků a politiků (zvláště tento rys pretoriánského systému pokládá Huntington za velmi výrazný), armáda a ozbrojené složky provádějí vojenské převraty a bouří se. (Huntington, 1968, s. 39–71) To je jeden z důvodů, proč se v těchto režimech setkáváme s výraznou mírou násilí. Přesto pojem „pretoriánský“ nelze podle Huntingtona pokládat za synonymum označující vojenské režimy. Používá ho pro označení všech těch společností, jimž *trvale hrozí vstup ozbrojených sil do politiky*.

Huntington využil základního schématu rozdílu mezi občanskou a pretoriánskou společností v závislosti na míře participace k tomu, aby politické systémy dále diferencoval. Rozlišuje celkem šest základních typů:

1. Systém občanské společnosti (převažuje institucionalizace nad participací):
 - a) **organický** (organic civic political system) (slabá míra institucionalizace) – např. Etiopie;
 - b) **liberální** (whig civic political system) (střední míra institucionalizace) – např. Chile;
 - c) **participační** (participant civic political system) (vysoká míra institucionalizace) – např. Sovětský svaz.
2. Systém pretoriánské společnosti (převažuje participace nad institucionalizací):
 - a) **oligarchický** (oligarchical praetorian political system) (slabá míra participace);
 - b) **radikální** (radical praetorian political system) (střední míra participace);
 - c) **masový** (mass praetorian political system) (vysoká míra participace).

Ve vlastním rozboru se Huntington věnuje přednostně pretoriánským typům politických systémů. (Huntington, 1968, s. 192–263) Zastavme se u nich proto poněkud podrobněji.

Pretoriánské politické systémy

Oligarchický pretoriánský režim byl podle Huntingtona převažujícím režimem v zemích Latinské Ameriky v 19. století. Historicky se jednalo o výraz modernizace probíhající v souvislosti s bojem za nezávislost proti Španělsku a Portugalsku, jejímž typickým rysem byla snaha napodobit model politického uspořádání „vyspělých“ demokracií, především Spojených států a Francie. Vý-

razným projevem slabosti politických institucí v těchto zemích bylo vytvoření a prosazení modelu syndikalistické a korporativní politiky, kterou Huntington pokládá za logický projev nedostatku zprostředkování, tedy výraz rostoucí participace obyvatel, jež nebyla doprovázena vznikem odpovídajících institucí. Dominantní silou v dané společnosti byli velcí vlastníci půdy, klérus a ozbrojené skupiny. Počátkem druhé poloviny 20. století odpovídal tento typ systému situaci v Paraguai, v zemích Střední Ameriky a Karibiku (odpovídal rovněž historicky starším typům rozvojových společností vznikajícím na troskách osmanské říše).

Radikální pretoriánský režim se podle Huntingtona vyvinul většinou, i když nikoli nezbytně, z oligarchického pretoriánského režimu (mohl rovněž navázat na tradiční monarchie). Je pro něj charakteristická neschopnost institucí adaptovat se na změněnou roli příslušníků střední třídy a umožnit jim vstup do politiky. Stejně tak bylo možné, aby se vytvořil jako reakce na koloniální vládu. Nepřítomnost či slabost původních tradičních institucí, které byly oslabeny koloniální správou, vedla k tomu, že nová inteligence, jež většinou získala své vzdělání prostřednictvím a pomocí koloniální správy, byla následně konfrontována s amorfni masou obyvatelstva vlastní země. Tato inteligence nebyla schopna se prosadit ani proti upadající, ale stále dosti silné tradiční politické elitě. Ani koloniální správa, která ji fakticky stvořila k obrazu svému, jí neposkytovala dostatek příležitostí k realizaci vlastních představ o následném vývoji země. Velmi často proto docházelo k posílení vlivu vojenských elit, které zvláště po nuceném odchodu koloniální správy vycitily šanci a okupovaly politické vakuum ve snaze vytvořit novou legitimní vládnoucí sílu. Klíčová role v procesu modernizace proto v daném typu společnosti patřila většinou armádě a ozbrojeným složkám. Jako typické historické příklady mohou sloužit pád brazilské monarchie (1889), četné vojenské převraty v zemích Latinské Ameriky ve 20. století (Salvador ve čtyřicátých letech, Bolívie ve třicátých letech) či vojenský převrat v Egyptě (1952).

Masový pretoriánský režim je důsledkem přímého vojenského zásahu vůči politickým institucím. Armáda jako celek či některá její část (především někteří ambiciózní jednotlivci) vstupuje do politiky s cílem uchovat, konzervovat systém a zabránit jeho destrukci. Motivací je uchování stávajícího režimu a stabilizace situace. Huntington rozlišuje na základě sledovaných převratů dvě motivace vzniku tohoto režimu. Jednak je to tzv. politika veta, kdy armáda odmítá akceptovat volební vítězství určité politické strany (typické pro vojenské převraty v zemích Latinské Ameriky v letech 1962–1964). Jiným modelem je rozhodnutí armády vstoupit do politiky poté, co stávající vláda přijala radikální politiku či vystoupila na podporu skupiny, jíž armáda odmí-

tá svou podporu poskytnout. Jako příklady uvádí převrat v Peru v roce 1948, situaci v Dominikánské republice v roce 1963, případ Brazílie 1964, ale i Turecka (1960) či Indonésie (1965).

16.3 Kritika Huntingtonovy klasifikace politických režimů

Kritikové Huntingtonovy typologie většinou zdůrazňují, že se autor mýlil, když se snažil svou klasifikaci prezentovat jako novinku. Poukazují na to, že je prakticky totožná s klasickými typologiemi politických systémů, které rovněž berou v úvahu počet vládců a způsob vlády. Odlišnost mezi občanskou a pretoriánskou politickou společností odpovídá rozdílům uváděným Platónem, Aristotelem a dalšími politickými filozofy v souvislosti s rozlišováním systémů legitimních a právních od systémů, v nichž právo svou regulační a integrační funkci neplní, tedy od systémů, v nichž vládcí vládnou neomezeně a pouze podle svého rozhodnutí. V moderní terminologii odpovídá podle kritiků typu pretoriánské společnosti např. Kornhauserova teorie masové společnosti (1969), která je rovněž definována jako společnost, v níž chybí instituce a v níž existuje přímá vazba mezi elitami a masami, či Rapoportova koncepce pretoriánské společnosti (1962), kde jsou „soukromé ambice jen zřídka bržděny veřejnou autoritou a role moci, tj. bohatství a síly, je maximalizována“.

Další kritická výtky se týká vlastního charakteru Huntingtonovy klasifikace. Je pokládána pouze za formální model analýzy, nikoli za teorii, která by dokázala vývoj v jednotlivých oblastech vysvětlit a zobecnit. Pouze shrnuje dostupné poznatky a třídí je (B. Badie). I když klade důraz na nesporně důležitý ukazatel příčin nestability modernizujících se a transformujících se neevropských společností, resp. politických systémů, tedy na institucionalizaci, jedná se o příliš obecné kritérium.

Objevily se však i kritiky označující obě Huntingtonem definovaná kritéria za příliš povrchní. Například podle L. P. Singha (1970), který se ve své práci věnoval modernizaci Indie, není možné s jejich pomocí vystihnout skutečné, tj. vnitřní příčiny politického rozvoje a úpadku.

Huntington bývá rovněž obviňován z etnocentrismu, tedy z toho, že je jeho úvaha až příliš zakotvena v americkém politickém systému. Všechny nmoderní znaky hodnotí a posuzuje na pozadí kontextu dělby moci vyjádřené a prosazované prostřednictvím konkrétních institucí USA, resp. vyspělých západoevropských demokracií, a navíc tyto charakteristiky pokládá za nejpodstatnější pro všechny společnosti.

16.4 „Modernizace“ teorie modernizace (D. Apter)

Na Huntingtonovu rozsáhlou typologii politických systémů navázal v polovině šedesátých let americký politolog David Apter. I on pokládal proces modernizace mimoevropských společností ve 20. století za hlavní problém novodobého vývoje. Jeho koncepce modernizace a transformace neevropských politických systémů klade důraz na dynamiku politického systému a není odvozena výlučně od ekonomických ukazatelů. V tomto ohledu patří k typicky politologickým studiím, jež z politického procesu tvoří nezávisle proměnnou vývoje.

V práci *Politika modernizace* (The Politics of Modernization) rozlišil Apter čtyři základní, tj. „čisté“, typy politických systémů: systém *mobilizační*, *byrokratický*, *teokratický* a tzv. *systém usmíření*, který neztotožňuje výlučně s parlamentním systémem. Liší se od sebe typem autority a hodnotami, jež se v procesu rozhodování v dané společnosti nejvíce uplatňují.

Autor spojuje modernizaci přednostně s prosazováním průmyslových vztahů v neevropských společnostech, přičemž průběh a dynamika vývoje pak podle jeho názoru závisí především na výchozích podmínkách společnosti, která se modernizuje. Dynamiku vývoje neevropských společností současně určuje (a) tempo a (b) rozsah modernizace, (c) typ autority, která se na ní podílí, i (d) hodnoty, jež v daném období ve společnosti převažují a rozhodujícím způsobem se podílejí na prosazování modernizace.

Na základě poznatků získaných z analýzy procesů provázejících modernizaci především v afrických zemích dospěl k přesvědčení, že politická nestabilita rozvojových zemí byla způsobena nikoli samotnou modernizací jako procesem. Rozhodující pro ni bylo, že v průběhu transformace politikové směry a náplň modernizace několikrát změnili, mnohdy dosti zásadním způsobem. V tomto ohledu je Apterův rozbor mnohem preciznější než Huntingtonova analýza. Snaží se jít více do hloubky sledovaných procesů. Sama změna se mu proto jeví jako nedostatečné vysvětlení. Naopak vnitřní dynamiku vývoje, která tuto změnu provází, označuje za rozhodující pro výsledek procesu. Přesto je i jeho pohled na modernizaci a rozvoj demokracie ještě výrazně zkrácen, neboť tento proces studuje jako celospolečenský, jako proces, který zasahuje rovnoměrně všechny oblasti a teritoria. Podrobnější analýzy, jež se na dané procesy od konce šedesátých let zaměřily, prokazují, že proces modernizace neprobíhal ani lineárně, ani teritoriálně rovnoměrně. (Badie, 1999, s. 537–556) Prokázalo se, že nerovnoměrnost není typickým znakem vývoje v mimoevropských oblastech, ale že se s ní jako s důležitým rysem vývoje set-

káváme i ve vyspělých evropských zemích. Teorii modernizace proto následné rozbory sice akceptovaly, ale většina odborníků z řad politologů, sociologů a především historiků se v dnešní době přiklání k názoru, že se jedná o inter-pretálně nedostatečný koncept, který je třeba doplnit o další „výkladové teorie“ (Musil, 1993, s. 21). Nejčastěji je za vhodný doplněk pokládána teorie vztahu centra a periferie, resp. vnitřní závislosti, již se věnujeme v následující kapitole.

Shrnutí

- V šedesátých letech se politologický výzkum začal věnovat problematice rozvoje neevropských společností a vztahu mezi procesem modernizace a vytvořením demokratických institucí.
- Politický systém byl pokládán za nezávisle proměnnou, za fenomén, který má vlastní dynamiku (E. Shils).
- S. P. Huntington kladl hlavní důraz při studiu modernizace na míru a tempo institucionalizace. Rozlišil dva základní typy společnosti. V občanském typu se setkáváme s velmi silnými institucemi, které legitimují politický řád. Naopak v pretoriánském typu společnosti nejsou společenské skupiny socializovány současně se svým vstupem do politiky. Pokud jsou při modernizaci tradiční instituce slabé či zlikvidované koloniální vládou, utváří se zákonitě pretoriánské přechodné období se silnou participací středních vrstev. V opačném případě bude mít společnost problémy s přizpůsobením nového typu participace starým institucím. Takové režimy, v nichž jsou staré instituce silné, avšak nevyhovují novým požadavkům, mohou mít mnohem větší problémy než režimy pretoriánské.
- Výzkumy osmdesátých a devadesátých let prokázaly, že mnohé původní předpoklady teorie modernizace, a to že východiskem tohoto procesu je tradiční společnost či spojení jeho ukončení s prosazením demokracie, jsou nadále neudržitelné. Teoretikové rozvoje se proto nyní věnují především diferencovanému přístupu k danému tématu, např. teorii vztahu centra a periferie.

Literatura

- Apter, D. (1965): *The Politics of Modernization*. Chicago, Chicago University Press.
- Badie, B. (1994): *Le développement politique*. Paris, Economica.
- Badie, B. (1999): Formy a transformácie politických spoločností. In: Grawitzová, M., Leca, J.: *Rozprava o politickej vede 1. Politická veda ako spoločenská veda. Politický poriadok*. Prešov, KM-systém, s. 505–556.

- Eisenstadt, S. (1966): *Modernization: Protest and Change*. Englewood Cliffs, Prentice-Hall.
- Eisenstadt, S. (1973): *Tradition, Change and Modernity*. New York, John Wiley & Sons.
- Huntington, S. P. (1965): Political Development and Political Decay. *World Politics*, vol. 17, č. 3, s. 386–430.
- Huntington, S. P. (1968): *Political Order in Changing Societies*. New Haven, Yale University Press.
- Kornhauser, W. (1969): *The Politics of Mass Society*. Glencoe, Free Press.
- Musil, J. (1993): Česká a slovenská společnost. Skica srovnávací studie. *Sociologický časopis*, vol. 29, č. 1, s. 9–24.
- Polišenský, J. (1982): *Dějiny Británie*. Praha, Svoboda.
- Rapoport, D. C. (1962): A Comparative Theory of Military and Political Types. In: Huntington, S. (ed.): *Changing Patterns of Military Politics*. New York, Free Press.
- Shils, E. (1960): *Political Development in the New States*. The Hague, Mouton & Co.
- Singh, L. P. (1970): *Political Development or Political Decay. Towards Instability and Desinstitutionalization in India*. Munich, IPSA Congress.
- Wiseman, H. V. (1966): *Political Systems. Some Sociological Approaches*. London, Routledge and Paul Kegan.